

Justyna Bieda

Areszty detencyjne w Królestwie Polskim 1815–1868

Z badań nad powstawaniem nowożytnej
administracji na ziemiach polskich

Areszty detencyjne w Królestwie Polskim 1815–1868

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Justyna Bieda

Areszty detencyjne w Królestwie Polskim 1815–1868

Z badań nad powstawaniem nowożytnej
administracji na ziemiach polskich

Justyna Bieda (ORCID: 0000-0003-0231-7936) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Prawa i Administracji, Zakład Badań nad Rozwojem Państwa i Prawa
90-232 Łódź, ul. Kopcińskiego 8/12

RECENZENCI

Jacek Matuszewski, Wojciech Witkowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Monika Poradecka

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Monika Rawska

Na okładce wykorzystano rycinę Cornelisa de Waela ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie

© Copyright by Justyna Bieda, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10954.22.0.M

Ark. wyd. 19,6; ark. druk. 17,625

ISBN 978-83-8088-957-6

e-ISBN 978-83-8331-211-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I	
Ewolucja zasad stosowania i wykonywania zatrzymania przed wyrokiem w europejskiej doktrynie prawa karnego do początków XIX w.	37
1. Kształtowanie się zasad stosowania aresztu tymczasowego	37
2. Kształtowanie się zasad wykonywania aresztu tymczasowego	45
3. Podsumowanie	55
Rozdział II	
Rozwój instytucji uwięzienia przed wyrokiem na ziemiach polskich	57
1. Warunki stosowania i wykonywania aresztu tymczasowego w I Rzeczypospolitej	57
2. Areszt tymczasowy w Księstwie Warszawskim	61
3. Areszt tymczasowy w Królestwie Polskim	65
3.1. Poglądy polskich penitencjarystów w pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego	65
3.2. Przesłanki stosowania tymczasowego aresztowania	67
3.3. Zasady wykonywania tymczasowego aresztowania	70
3.4. Rodzaje ośrodków pozbawienia wolności dla osób tymczasowo aresztowanych	73
3.4.1. Areszty policyjne	73
3.4.2. Areszty detencyjne	74
3.4.3. Więzienia śledcze	81
4. Podsumowanie	83
Rozdział III	
Rola organów administracji rządowej i sądów w funkcjonowaniu aresztów detencyjnych	85
1. Organy administracji	85
1.1. Zasada centralizacji	85
1.2. Udział organów administracji rządowej w procesie podejmowania decyzji dotyczących funkcjonowania aresztów detencyjnych	87
1.2.1. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych	87
1.2.2. Komisja Rządowa Sprawiedliwości	90
2. Organy sądowe	92
2.1. Decyzje w przedmiocie osadzenia w areszcie	92
2.2. Wydawanie ogólnych wytycznych co do postępowania z aresztantem	94

6 Spis treści

2.3. Decyzje w przedmiocie uwolnienia z aresztu	95
2.4. Wydawanie zgody na widzenia	95
2.5. Wydawanie zgody aresztantom na lepsze pożywienie	96
2.6. Wymierzanie kar dyscyplinarnych względem aresztantów	96
2.7. Odpowiedzialność sędziego z tytułu bezprawnego aresztowania tymczasowego	96
3. Nadzór nad aresztami detencyjnymi	99
4. Podsumowanie	104

Rozdział IV

Aresztanci **107**

1. Osoby umieszczane w areszcie detencyjnym	107
1.1. Podejrzani o popełnienie przestępstwa	107
1.2. Szczególne zasady dotyczące osób podejrzanych o przestępstwo defraudacji (kontrabandy)	111
2. Dopuszczalny czas pobytu w areszcie detencyjnym	117
2.1. Regulacje prawne	117
2.2. Praktyka	121
3. Prawa aresztantów	126
3.1. Wyżywienie	126
3.2. Odzież	129
3.3. Opieka lekarska	130
3.4. Widzenia	132
3.5. Utrzymywanie się z własnych funduszy	133
4. Obowiązki aresztantów	134
4.1. Przestrzeganie ustalonych reguł zachowania	134
4.2. Praca	135
4.3. Zwrot kosztów utrzymania	138
5. Odpowiedzialność dyscyplinarna aresztantów	139
6. Podsumowanie	140

Rozdział V

Organizacja aresztów detencyjnych **143**

1. Lokalizacja	143
2. Lokal	148
2.1. Obowiązek wyznaczenia lokalu przez władze miejskie	148
2.2. Wymogi ustawowe dotyczące technicznych standardów lokalu	155
2.3. Urządzenie celi więziennej	159
3. Burmistrz jako organ prowadzący areszt detencyjny	163
3.1. Uprawnienia zarządcze burmistrza	164
3.2. Czynności dozorcze burmistrza	169
3.2.1. Kontrola aresztantów przy przyjęciu do aresztu	169
3.2.2. Kontrola stanu ludności	170
3.2.3. Bieżące rewizje	173

4. Koszty funkcjonowania aresztów detencyjnych	176
4.1. Zasady finansowania kosztów utrzymania aresztów	176
4.2. Wydatki	184
4.2.1. Wyżywienie aresztantów	184
4.2.2. Utrzymanie lokalu	186
4.2.3. Wynagrodzenie służby więziennej	189
4.2.4. Remonty	189
4.2.5. Odzież	191
4.2.6. Leczenie	191
4.3. Problem rozliczenia kosztów funkcjonowania aresztów detencyjnych mieszczących się w jednym lokalu z aresztami policyjnymi	192
5. Transport	194
6. Postępowanie w razie zgonu	198
7. Podsumowanie	200

Rozdział VI

Służba więzienna **205**

1. Dozorcy (nadzorcy)	205
1.1. Procedura przyjmowania do służby	205
1.1.1. Warunki kwalifikacyjne	205
1.1.2. Nominacja	208
1.2. Rozwiązanie stosunku urzędniczego	212
1.3. Obowiązki	213
1.4. Prawa	215
1.4.1. Wynagrodzenie	215
1.4.2. Uprawnienia emerytalne	217
1.4.3. Urlopy	219
1.4.4. Awanse	220
2. Strażnicy (stróże)	220
3. Odpowiedzialność urzędników państwowych za brak należytego wykonywania powierzonych im obowiązków	225
3.1. Odpowiedzialność porządkowa	226
3.2. Odpowiedzialność dyscyplinarna i karno-sądowa	228
3.3. Przepisy szczególne dotyczące odpowiedzialności służbowej burmistrza i służby więziennej w związku z funkcjonowaniem aresztów detencyjnych	230
4. Podsumowanie	233

Rozdział VII

Inne funkcje aresztów detencyjnych **235**

1. Funkcje wprowadzone na mocy przepisów prawa	235
1.1. Odbywanie zastępczej kary aresztu przez defraudantów (kontrabandyzistów)	235
1.2. Odbywanie kary aresztu publicznego lub aresztu na czas krótki	244
1.3. Miejsca noclegowe dla więźniów (aresztantów) podczas transportu	248

8 Spis treści

2. Inne funkcje aresztów detencyjnych wykształcone na drodze praktyki	249
2.1. Odbywanie kary aresztu policyjnego	249
2.2. Przetrzywanie osób podlegających ekstradycji w Kaliszu	250
2.3. Przetrzywanie osób ukrywających się przed spisem wojskowym	251
2.4. Osadzanie niewypłacalnych dłużników	252
3. Podsumowanie	254
Zakończenie	257
Bibliografia	267
Spis tabel	281

Wstęp

Przypadający na XVIII w. okres oświecenia¹ nazywany był **wiekami światła**². Z całą mocą ujawnił się wtedy kryzys społeczno-polityczny, mający genezę jeszcze w XVII w. Oświeceniowy program walki ze **starym ładem** podejmowany był w atmosferze krytyki wszelkich istniejących urządzeń w sferze państwa i prawa: feudalnej nierówności i ucisku społecznego, przywilejów szlacheckich, poddaństwa chłopów, ograniczeń własności, fanatyzmu religijnego, narzędzi tortur i stosów inkwizycji oraz indeksów zakazanych ksiąg – jak mówiono: całego balastu przeszłości określanej mianem **gotyckiego barbarzyństwa**³.

Dążenia te znajdowały wyraz w pismach postępowych myślicieli epoki, które w XVIII w. wywierały wpływ na wszystkie sfery życia społecznego. Poglądy filozofów wiązały się z filozofią racjonalistyczną i doktryną prawa natury⁴.

Racjonalizm głosił, że źródłem wiedzy jest doświadczenie, kontrolowane przez rozum wyposażony we wszelkie właściwości służące weryfikowaniu prawdy. Wszystko, co niezgodne z rozumem ludzkim, uznawał za nieprawdziwe⁵. Immanuel Kant postrzegał misję oświecenia jako wyprowadzenie ludzkości ze stanu niedojrzałości: „Oświeceniem nazywamy wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą wpadł z własnej winy”⁶. Niepełnoletność to zaś niezdolność człowieka do posługiwania się własnym rozumem, bez obcego kierownictwa. Niepełnoletność ta jest zawiniona wtedy, kiedy jej przyczyną nie jest brak rozumu, lecz brak decyzji i odwagi do posługiwania się nim bez obcego kierownictwa.

1 Z. Libera, *Oświecenie*, Warszawa 1991, s. 5–6; A.F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego oświecenia*, Warszawa 1976, s. 56–65.

2 M. Wąsowicz, *Nurt socjologiczny w polskiej myśli prawnokarnej*, Warszawa 1989, s. 15–20.

3 K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 1981, s. 208–209; J. Haytler, *U źródeł prawa karnego*, Warszawa 1934, s. 9 i nast.; W. Spasowicz, *Najnowsze prądy w nauce prawa karnego*, Petersburg 1892, s. 108–112.

4 M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1973, s. 392.

5 J. Maciszewski, *Historia powszechna. Wiek oświecenia*, Warszawa 1997, s. 39.

6 I. Kant, *Co to jest Oświecenie*, „Berlinische Monatsschrift” 1784, s. 228; por. H. Giegużyński, *O karze w ogólności*, Warszawa 1871, s. 27 i nast., szerzej na temat teorii odwetu moralnego I. Kanta – E. Krzymuski, *System prawa karnego. Ze stanowiska nauki trzech kodeksów obowiązujących w Polsce. I. Część ogólna*, Kraków 1921, s. 7.

Drugą ideą przewodnią epoki była idea prawa natury⁷. Filozofowie oświecenia przypisywali naturze wartość absolutną, przedstawiając ją jako zagubiony ideał, który miał zastąpić prawdę objawioną. Wierzyli oni w istnienie praw przyrodzonych poznawalnych rozumem i uznawali, że wystarczy tylko odkryć prawa natury, które rządzą życiem społecznym – zarówno ekonomią, jak i polityką. Tym prawom naturalnym człowiek powinien nadać kształt prawa pozytywnego, które umożliwi stworzenie ustroju zapewniającego sprawiedliwość i szczęście. Człowiek jest stworzony po to, by był szczęśliwy, a szczęście osiągnie wtedy, gdy przestrzegać będzie praw naturalnych i praw przyrodzonych każdemu człowiekowi, natomiast zadaniem rządu jest zagwarantowanie tych praw naturalnych. Jeden z największych myślicieli oświecenia – J.J. Rousseau – uważał, iż stosunki między jednostką a państwem powinny opierać się na **umowie społecznej** – tym samym podważył on podstawowe założenia systemu feudalnego⁸. W myśl jego koncepcji umowy społecznej suwerenność w państwie należy do ludu, który ma prawo do bezpośredniego sprawowania władzy ustawodawczej i bezpośredniego obierania tych, którzy mają sprawować władzę wykonawczą. Inny wielki myśliciel – Monteskiusz – stworzył teorię podziału władzy jako systemu, który ma zapewnić naturalne prawa człowieka do wolności. Filozofia prawa natury kształtowała się w warunkach wielkiego postępu nauk przyrodniczych i matematycznych, jaki przyniosło XVII stulecie – wiek F. Bacona, I. Newtona, Kartezjusza i B. Pascala⁹. Za pośrednictwem pism F.-M. Woltera¹⁰ **człowiek oświecony** nabył pewne wyobrażenie o systemie Newtona. Był oczywiście daleki od pełnego zrozumienia Newtonowskiej matematyki i fizyki, ale otaczający go świat i rządzące nim prawa utraciły dawną tajemniczość. Kult wiedzy ścisłej przenoszono na grunt badań nad społeczeństwem, człowiek był traktowany jako cząstka wielkiego mechanizmu natury, a wizja nowego porządku społecznego wywodzona była z poznawalnych rozumem praw przyrody¹¹.

Ideologia oświecenia przyniosła bezprecedensowy postęp w rozwoju myśli ludzkiej, zmianę mentalności, sposobu myślenia oraz podejścia do zjawisk i rzeczy¹². Istotną cechą przewrotu umysłowego było oddzielenie filozofii od religii. Można rzec, iż nastąpiło niemal całkowite zlaicyzowanie życia umysłowego, a problematyka doczesnej egzystencji człowieka znalazła się w centrum uwagi, gdy kwestia zbawienia zesza na plan dalszy¹³.

7 H. Izdebski, *Historia myśli politycznej i prawnej*, Warszawa 2013, s. 119–122.

8 J. O’Grady, *Filozofia oświecenia w pigułce*, Warszawa 2021, s. 173–192.

9 G.L. Seidler, *W nurcie oświecenia*, Lublin 2002, s. 9.

10 H. Hinz, *Od religii do filozofii. Z dziejów kultury umysłowej epoki oświecenia*, Warszawa 1960, s. 7–109.

11 J. Maciszewski, *Historia powszechna...*, s. 39.

12 Ibidem.

13 P. Chaunu, *Cywilizacja wieku oświecenia*, Warszawa 1989, s. 225–257; K. Hennig, *Narodziny cywilizacji oświecenia*, Warszawa 2017, s. 75–76.

Oświecenie odrzucało dotychczasowy porządek społeczny, postulując stworzenie zupełnie nowego porządku prawnego, oderwanego od spuścizny **wieków ciemności**. Dzieło kodyfikacji prawa było realizowane w różnych uwarunkowaniach historycznych. Jedne kodyfikacje powstawały w wyniku obalenia ustroju feudalnego, jak we Francji¹⁴, inne w warunkach oświeconego absolutyzmu, będąc wynikiem działań monarchów, którzy za pomocą reform próbowali ratować fundament ustroju feudalnego. Jednakże niezależnie od tych różnic podstawą ideologiczną osiemnastowiecznych kodyfikacji była filozofia nowożytnego prawa natury. Postulowano zerwanie z dotychczasowym stanem niepewności prawnej, z cechującym feudalne stosunki brakiem bezpieczeństwa, samowolą i nadużyciami w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości. Nowe kodeksy miały stworzyć prawo pewne, dające rozstrzygnięcia we wszystkich możliwych przypadkach, tak by nie zostawiać pola dla dowolności wyrokowania.

Niesprawiedliwość i nieludzkość szczególnie widać było w dziedzinie prawa karnego. Dotychczasowa praktyka bazowała na surowej tradycji tej gałęzi prawa, sięgającej jeszcze czasów **Caroliny** (1532 r.)¹⁵. Stosowano karę śmierci w różnych wariantach¹⁶, chłostę, galery, zeznania wymuszano torturami, a postępowanie miało charakter inkwizycyjny. Taki stan rzeczy zaczął wzbudzać sprzeciw. To właśnie w prawie karnym – jako bezpośrednim instrumencie polityki państwa – najwcześniej i najpełniej odbił się reformatorski duch epoki. Na jego charakter wpłynęły niewątpliwie postulaty wielkich filozofów tych czasów (najwybitniejszymi przedstawicielami byli C. Beccaria i F.-M. Wolter), walczących o humanitarną reformę prawa kryminalnego. Humanitaryści podjęli walkę z bezprawiem i nadużyciami feudalnego wymiaru sprawiedliwości¹⁷.

W dziedzinie prawa karnego materialnego domagano się zerwania z arbitralnością sędziów i zastosowania zasad „nie ma kary bez ustawy” (*nulla poena sine lege*) i „nie ma przestępstwa bez ustawy” (*nullum crimen sine lege*), indywidualizacji odpowiedzialności karnej, zniesienia karalności czarów i magii, a także samobójstw¹⁸, wychodząc z założenia, że każda jednostka ma prawo do dysponowania swoją osobą. Opowiadano się też przeciw stosowaniu analogii i za równością jednostki wobec prawa karnego. Najwięcej jednak miejsca w dziełach humanitarystów zajmowało zagadnienie kary. Osiągnięciem doktryny humanitarnej było całkowicie nowe spojrzenie na cel represji karnej, co wiązało się z odmienną niż

14 A. Esmein, *Zasady prawa konstytucyjnego*, Warszawa 1904, s. 475–476; P. Kropotkin, *Wielka rewolucja francuska 1789–1793*, Kraków–Łódź 1948, s. 11 i nast.

15 U. Hoff, *Europa oświecenia. Tworzenie Europy*, Warszawa 1995, s. 141.

16 M. Kański, *O karze śmierci. Rozprawa napisana w celu osiągnięcia stopnia doktora praw w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków 1850, s. 4 i nast.; Z. Bugajski, *Więziennictwo*. Cz. 1. *Zarys nauki o karze*, Rawicz 1925, s. 20–30.

17 S. Salmonowicz, *Cesare Bentham (1738–1794). Sylwetka i dzieło*, „Analecta” 1995, nr 4/2(8), z. 2, s. 9–27.

18 Szerzej o karaniu samobójstw A. Mogilnicki, *Kary dodatkowe. Kary cielesne, kary hańbiące, pozbawienie czci i praw*, Warszawa 1907.

dotychczas oceną praw człowieka¹⁹. Zakwestionowano wszystkie dotychczasowe metafizyczne koncepcje kary, opierając się na zasadach utylitaryzmu społecznego. Istotą kary nie miał już być odwet, ale osiągnięcie za jej pomocą pozytywnych dla społeczeństwa celów²⁰. Najważniejszym z nich miała być prewencja – tak indywidualna, jak i generalna²¹. Po raz pierwszy kara miała służyć poprawie przestępcy, umożliwiającej mu powrót do społeczeństwa. Za najskuteczniejszy sposób poprawy uznano pracę, stąd też na plan pierwszy wysunęła się kara pozbawienia wolności. Niektórzy z myślicieli w ogóle kwestionowali zasadność kary śmierci, np. C. Beccaria pisał: „jakże to ludzie mogą przyznawać sobie prawo do uśmiercania bliźnich”²². Według niego bardziej dotkliwa dla przestępcy od kary śmierci jest kara pozbawienia wolności: „nie surowość, lecz długotrwałość kary wywiera największe wrażenie na duszę człowieka. Najmocniejszym hamulcem powstrzymującym od popełniania przestępstw nie jest przerażające, choć przejściowe widowisko śmierci złoźyńcy, lecz długotrwały i pełen cierpień przykład człowieka, który, postradawszy wolność, stał się zwierzęciem roboczym i swym trudem wynagradza krzywdę wyrządzoną społeczeństwu”²³. Również F.-M. Wolter zwalczał karę śmierci jako nieużyteczną społecznie, choć w wyjątkowych przypadkach dopuszczał jej stosowanie²⁴. Powszechnym postulatem humanitarystów było też zniesienie wszelkich okrutnych kar połączonych z męczarnią skazanego, takich jak kwalifikowane kary śmierci czy kary mutylacyjne.

W drugiej połowie XVIII w. postulaty ideologii oświecenia zaczęły znajdować praktyczne odzwierciedlenie w europejskim prawie karnym materialnym i procedurze karnej²⁵.

W prawie karnym materialnym w większości europejskich kodeksów karnych przełomu XVIII/XIX w. na plan pierwszy wysunięto karę pozbawienia wolności, zaczęto istotnie ograniczać lub całkowicie eliminować z katalogu sankcji karę śmierci²⁶

19 S. Salmonowicz, *Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji przełomu XVIII/XIX w.*, Toruń 1966, s. 24–25.

20 Szerzej na temat ewolucji poglądów dotyczących celów kary M. Szerer, *Kara. Szkic socjologiczny*, Kraków 1910, s. 1.

21 W. Makowski, *Prawo karne. O przestępstwach w szczególności. Wykład porównawczy prawa karnego austriackiego, niemieckiego i rosyjskiego, obowiązującego w Polsce*, Warszawa 1924, s. 6–8.

22 Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski 1750–1802*, Warszawa 1956, s. 51.

23 M. Szczaniecki, *Powszechna historia...*, s. 286; por. także P. Józefowicz, *O teorii prawa kryminalnego z prewencji wyprowadzonej, jej zaletach i niedogodnościach i o karach, które za przymus prewencyjny uważanemi być mogą, z teorią tą pogodzić się dadzą (rozprawa napisana celem otrzymania stopnia doktora prawa w Królewsko-Warszawskim Uniwersytecie)*, Warszawa 1830, s. 6 i nast.; A. Mogilnicki, *Indywidualizacja kary*, Warszawa 1900, s. 5 i nast.

24 Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski...*, s. 51.

25 A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2011, s. 152; A. Okolski, *O urzędzie prokuratora w postępowaniu karnym*, Kraków 1865, s. 5.

26 Na przykład instrukcja Katarzyny II z 1768 r., Kodeks karny francuski z 1791 r., Landrecht z 1794 r., *Zbiór Ustaw o Karach dla Galicyi Zachodniej drukiem Józefa Hraszańskiego, C.K. Niemieckiego i Polskiego nadwornego Typografa i Bibliopolii z 1797 r.*, *Księga Ustaw na*

oraz kary mutylacyjne i hańbiące²⁷. Wśród reguł odpowiedzialności karnej pojawiły się zasady *nullum crimen sine lege* i *nulla pena sine lege*²⁸, indywidualny charakter odpowiedzialności karnej²⁹ oraz zasada równości wobec prawa³⁰.

Oświeceniowy program całkowitej przebudowy istniejącego porządku polityczno-prawnego w większym nawet stopniu niż prawa karnego materialnego dotyczył procedury karnej. Proces karny był bowiem silnie związany z instytucjami ustroju politycznego, bezpośrednio wyrażając jego charakter i cele. Walka z ustrojem feudalnym, rządami absolutnymi, arbitralnością i nadużywaniem władzy miała na gruncie procesu karnego szczególne znaczenie, gdyż w tej dziedzinie prawa mieszczą się najistotniejsze kwestie z zakresu gwarancji osobistych i bezpieczeństwa prawnego jednostki. Postulaty prawa natury, domagające się zapewnienia praw podmiotowych jednostki, wprost uderzały w realia feudalnego wymiaru sprawiedliwości oraz nieprawość i okrucieństwo inkwizycyjnego procesu karnego³¹. W pierwszej kolejności wystąpienia humanitarystów dotyczyły zniesienia tortur jako sprzecznych z elementarnym poczuciem człowieczeństwa (w Prusach ten środek dowodowy zniesiono w 1740 r., w Austrii i Polsce w 1776 r.). Obok postulatów domagających się przebudowy całego systemu sądownictwa karnego, z zagwarantowaniem niezawisłości sądów i udziału czynnika społecznego w wyrokowaniu, podnoszono konieczność przyznania podsądnemu określonych praw, tj. gwarancji przeciwko samowolnemu uwięzieniu, prawa do obrony, wreszcie zapewnienia mu ochrony prawnej i traktowania go jako niewinnego, dopóki nie zostanie mu udowodnione, że jest winny popełnienia przestępstwa³². Jak pisał C. Beccaria: „nikogo nie można nazwać przestępcą, dopóki nie zapadnie skazujący wyrok, społeczeństwo zaś nie może pozbawić oskarżonego swej ochrony do czasu, aż zapadnie decyzja, że pogwałcił on umowy, na mocy których udzielono mu tej ochrony”³³.

Program reform procesu karnego najwcześniej zrealizowano w rewolucyjnej Francji, a następnie powoli w innych europejskich ustawodawstwach.

Zbrodnie i Ciężkie Policyjne Przestępstwa z 1803 r. Zabrakło kary śmierci w Kodeksie karnym tokańskim z 1786 r. czy Kodeksie karnym austriackim z 1787 r. Zob. też S. Budziński, *O przestępstwach w szczególności. Wykład porównawczy z uwzględnieniem praw obowiązujących w Królestwie Polskim i Galicji austriackiej*, Warszawa 1883, s. 4–12; R. Hube, *Historia prawa karnego ruskiego*, t. I, cz. 1, Warszawa 1870, s. 131–134.

27 Na przykład instrukcja Katarzyny II z 1767 r., Kodeks karny tokański z 1786 r., Kodeks karny austriacki z 1787 r., Kodeks karny francuski z 1791 r. Por. M. Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więziennictwa*, Warszawa 2009, s. 17–18.

28 Na przykład Kodeks karny austriacki z 1787 r., Landrecht z 1794 r., Kodeks karny bawarski z 1813 r.

29 Na przykład Kodeks karny austriacki z 1787 r.

30 Ibidem.

31 Szerzej o różnicach między procesem inkwizycyjnym a skargowym A. Zacharia, *Wykład postępowania karnego niemieckiego spolszczony pod red. Leopolda Mikulskiego*, Warszawa 1847, s. 17–36.

32 A. Dziadzio, *Powszechna historia...*, s. 439–441.

33 K. Sójka-Zielińska, *Historia...*, s. 345.

Do procedur karnych wprowadzano zasady procesu mieszanego³⁴, jawności i ustności postępowania³⁵, zakaz *reformationis in peius*³⁶, swobodną ocenę dowodów (choć w pierwszej połowie XIX w. w ograniczonym zakresie)³⁷, prawo oskarżonego do obrony (w tym do posiadania obrońcy)³⁸, czynnik społeczny w wyrokowaniu³⁹. Działalność osiemnastowiecznych humanitarystów w zakresie systemu kar przesunęła punkt ciężkości na karę pozbawienia wolności oraz postawiła podsądnego w roli podmiotu postępowania sądowego, któremu należy zagwarantować podstawowe prawa człowieka. Fakt ten na przełomie XVIII/XIX w. przyniósł praktyczny impuls do reformy więziennictwa. Najwybitniejszymi przedstawicielami ruchu penitencjarnego byli J. Howard i J. Bentham. Pierwszy w swoim dziele *O stanie więzień w Anglii i Walii* zgodnie z duchem epoki wskazywał, iż więzienie powinno być traktowane nie jako środek unieszkodliwienia i wyeliminowania przestępcy ze społeczeństwa, lecz jako środek umożliwiający oddziaływanie wychowawcze przez pracę oraz naukę religii i moralności. Pisał, iż należy zachęcać więźniów do poprawy przez skracanie czasu kary przy dobrym sprawowaniu. Postulował zapewnienie lepszych warunków sanitarnych i higienicznych, wprowadzenie opieki lekarskiej oraz racjonalnego żywienia⁴⁰. Podobne poglądy wysuwał J. Bentham, choć był on przeciwnikiem robót przymusowych, gdyż uważał, że praca wymagająca dużego trudu powinna być wykonywana przez ludzi wolnych, gdyż perspektywa zapłaty w dużo większym stopniu zachęca do działania niż przymus i strach. Sprzeciwiał się też robotom publicznym skazanych jako okrywającym ich hańbą, a tym samym uniemożliwiającym ich poprawę. Za skuteczny środek poprawy J. Bentham uważał osamotnienie, pod warunkiem, iż nie trwa ono zbyt długo, gdyż takie odosobnienie może doprowadzić do rozpacz, szaleństwa lub ośpienia⁴¹. Bentham był twórcą tzw. panoptyku – projektu więzienia, w którym z centralnego punktu można obserwować wszystkie cele, samemu nie będąc widzianym. Zdaniem autora świadomość więźnia, że jest ciągle obserwowany, była istotnym czynnikiem

34 Na przykład Kodeks karny francuski z 1791 r., Kodeks francuski postępowania karnego z 1808 r.

35 Na przykład Kodeks karny francuski z 1791 r.

36 Na przykład *Zbiór Ustaw o Karach dla Galicji Zachodniej...* z 1797 r., *Księga Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Policyjne Przestępstwa* z 1803 r.

37 Ibidem.

38 Na przykład Kodeks karny toskański z 1786 r., Kodeks karny francuski z 1791 r., Ordynacja kryminalna pruska z 1805 r., Kodeks francuski postępowania karnego z 1808 r.

39 Na przykład Kodeks francuski o przestępstwach i karach z 1795 r., *Zbiór Ustaw o Karach dla Galicji Zachodniej...* z 1797 r., *Księga Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Policyjne Przestępstwa* z 1803 r., Kodeks francuski postępowania karnego z 1808 r. Zob. też J. Śliwowski, *Reforma penitencjarna a wymiar sprawiedliwości*, Warszawa 1937, s. 7 i nast.

40 L. Rabinowicz, *Podstawy nauki o więziennictwie*, Warszawa 1933, s. 29–32.

41 T. Tulejski, *Osiemnastowieczna koncepcja reformy więziennictwa Jeremy'ego Benthama*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2005, nr 49, s. 176–178; St.A. Wotowski, *Mury więzienne. Wspomnienia B. hr. Ronikiera*, b.m., b.r., s. 21–27; J. Górny, *Koncepcje karno-penitencjarne Aleksandra Moldenhawera oraz ich wpływ na teorię i praktykę wykonywania kary*, Warszawa 1977, s. 10–11.

wpływającym na jego poprawę⁴². Bentham nie doczekał się realizacji swoich projektów⁴³. Natomiast jego zdolnymi uczniami byli Amerykanie, którzy – czerpiąc z europejskiej myśli penitencjarnej – wypracowali systemy penitencjarne oparte na odosobnieniu. Były to tzw. systemy pensylwański oraz auburnski⁴⁴. Pierwszy, powstały w końcu XVIII w., zakładał całkowitą izolację osadzonego przy jednoczesnym odjęciu mu wszelkiej pracy. Jednakże wzrost liczby samobójstw i chorób psychicznych wśród więźniów doprowadził do powstania systemu auburnskiego, w którym więźniowie spali w pojedynczych celach, ale w ciągu dnia pracowali wspólnie, choć w milczeniu⁴⁵.

W Europie powyższe postulaty znalazły urzeczywistnienie dopiero w XIX w. Europejscy ustawodawcy, korzystając w dużej mierze z rozwiązań amerykańskich, podejmowali praktyczne próby gruntownych reform systemu więziennictwa, co w wielu przypadkach wymagało stworzenia od podstaw zarówno sieci ośrodków penitencjarnych, jak i przepisów regulujących ich organizację i funkcjonowanie (do tej pory większość miała charakter prywatny, teraz miały się one stać jednostkami publicznymi, co wymagało odpowiednich rozwiązań prawnych)⁴⁶.

Europejskie prądy oświeceniowe nie ominęły Rzeczypospolitej⁴⁷. W systemie kar nacisk na sankcje pozbawienia wolności po raz pierwszy na ziemiach polskich położono w okresie stanisławowskim. Było to szczególnie widoczne w projekcie kodeksu Stanisława Augusta. Do szkoły humanitarnej w pracach nad księgą II kodeksu (miała być ona poświęcona prawu karnemu) wyraźnie nawiązywał wybitny prawnik J. Szymanowski. Uwzględniał on zasady *nullum crimen sine lege* i *nulla pena sine lege*, żądał zróżnicowania kar w zależności od stopnia przestępstwa oraz ograniczenia kary śmierci do przypadków rzeczywistego niebezpieczeństwa dla społeczeństwa. Szymanowski przywiązywał dużą wagę do poprawy winowajcy, która we właściwych i zapewnionych przez władzę państwową warunkach

42 M. Senkowska, *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 15–16.

43 M. Czerwiec, *Więzioznawstwo. Zarys rozwoju więziennictwa*, Warszawa 1958, s. 32.

44 Z. Bugajski, *Wykład więzioznawstwa*, Warszawa 1926, s. 35–38.

45 Szerzej W. Kopff, *O systemie karnym poprawczym i więzieniach stosowanych do niego*, b.m., b.r., s. 9–15; Z. Bugajski, *Więzioznawstwo. Cz. 2. Systemy więzienne*, b.m., 1925, s. 7–11; I. Wolman, *Historia więzienia w Sieradzu*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1998, nr 20–21, s. 83; F. Skarbek, *O więzieniach i stanie ich w kraju naszym*, „Biblioteka Warszawska” 1841, t. II, s. 4–12; J.U. Niemcewicz, *Memoriał o nowym stanie więzień ustanowionym w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Warszawa 1962, s. 39–89.

46 M. Czerwiec, *Więzioznawstwo...*, s. 32; Z. Bugajski, *Wychowanie fizyczne*, [w:] idem (red.), *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928*, Warszawa 1929, s. 139–140; J. Śliwowski, *Narodziny prawa penitencjarnego*, Warszawa 1934, s. 3 i nast.

47 Z. Bugajski, *Rozwój działalności kulturalno-oświatowej w więzieniach, jej zadania i obecna organizacja*, [w:] idem (red.), *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928*, Warszawa 1929, s. 1; E. Neymark, *Opieka duchowa*, [w:] Z. Bugajski (red.), *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928*, Warszawa 1929, s. 124; T. Maciejewski, *Historia polskiej myśli administracyjnej do 1918 r.*, Warszawa 2008, s. 23–27; Z. Drozdowicz, *Filozofia Oświecenia*, Warszawa 2006, s. 229–240.

powinna prowadzić do „oddania go nazad lepszym społeczności”⁴⁸. Stąd troska o racjonalny i humanitarny system więziennictwa oraz sposób obchodzenia się z więźniami⁴⁹.

Upadek państwa polskiego nie zniweczył dążeń reformatorskich w dziedzinie prawa karnego i systemów wykonywania kary.

W Księstwie Warszawskim uchwałą sejmu z 18 marca 1809 r. wprowadzono przepisy uchylające w obowiązującym ustawodawstwie pruskim liczne okrutne kary, zastępując je bardziej humanitarnymi. Zabroniono stosowania kary śmierci przez łamanie kołem i palenie, a także praktykowanych przy wykonywaniu tej kary dodatkowych udręczeń, zastępując je ścięciem i powieszeniem⁵⁰. Ponadto zniesiono obostrzenia kary więzienia i ograniczono zakres stosowania chłosty (nie można jej było wymierzać szlachcie oraz członkom zgromadzeń gminnych). Po przyłączeniu Galicji Zachodniej dekretem z 26 lipca 1810 r. utrzymano tam moc obowiązującą *Księgi Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Policyjne Przesłępstwa* z 1803 r., choć zastrzeżono, że stosowanie prawa austriackiego nie może naruszać Konstytucji i Kodeksu Napoleona (np. zniesiono karę chłosty)⁵¹.

Zasady konstytucyjne Królestwa Polskiego utrzymywały w mocy prawo karne z czasów Księstwa Warszawskiego, zaznaczając jednocześnie, iż w przyszłości zostaną one zmienione. Nowy Kodeks Karzący Królestwa Polskiego (dalej: KK) został uchwalony przez sejm 26 kwietnia 1818 r.⁵² Choć był wytworem okresu przejściowego, zawierającym elementy feudalne i burżuazyjne, stanowił jednak niewątpliwy postęp, m.in. wprowadzał zasadę równości jednostki wobec prawa. Wysuwał na plan pierwszy karę pozbawienia wolności⁵³, choć całkowicie kary śmierci nie znosił (była ona dopuszczalna za siedem konkretnych przestępstw, a jej wykonanie mogło nastąpić jedynie przez ścięcie lub powieszenie). Utrzymano karę chłosty jako środek zastępczy kary pozbawienia wolności, ale tylko na wniosek skazanego (z wyjątkiem złodziei i podpalaczy, dla których była obligatoryjna

48 J. Bardach, Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski (red.), *Historia państwa i prawa Polski*, t. II, Warszawa 1966, s. 580.

49 Ibidem, s. 579–580.

50 J. Bardach, M. Senkowska-Gluck (red.), *Historia państwa i prawa Polski*, t. III, Warszawa 1981, s. 160; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 273–289.

51 S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. II, Kraków 2002, s. 113. Szerzej o wprowadzeniu Kodeksu Napoleona w Księstwie Warszawskim J.J. Litauer, *Fragmety z dziejów polskiego sądownictwa porozbiorowego*, Warszawa 1915, s. 1–5.

52 J. Migdał, *Kodeks Karzący – pierwsza polska nowoczesna kodyfikacja prawa karnego*, „Przełąd Więziennictwa” 2006, nr 51, s. 132; D. Dzierzynski, *Uwagi nad prawem karnem polskim*, [w:] *Themis Polska*, t. VIII, Warszawa 1830, s. 1 i nast.; J. Koredczuk, *Kodeks Karzący a Kodeks Kar Głównych i Poprawczych*, [w:] L. Mażewski (red.), *Królestwo Polskie w okresie namiestnictwa Iwana Paskiewicza (1832–1856). System polityczny. Prawo i statut organiczny z 26 lutego 1832 r.*, Radzymin 2015, s. 234 i nast.

53 T. Wierchowski, *Zarys dziejów więziennictwa w Kaliszu (1840–1939)*, „Przełąd Więziennictwa Polskiego” 1998, nr 19, s. 80.

obok kary więzienia). Nowe prawo przyjmowało też zasady *nullum crimen sine lege* i *nulla poena sine lege*⁵⁴.

W zakresie procedury karnej w części popruskiej Księstwa Warszawskiego utrzymano procedurę pruską z 1805 r., a w pogalicyskiej procedurę austriacką z 1803 r. Oba kodeksy przewidywały procedurę inkwizycyjną. Niemniej od początku istnienia Księstwa Warszawskiego starano się wprowadzić elementy skargowe. Przy sądach kryminalnych powołano oskarżycieli publicznych, wprowadzono częściowo ustną indagację, a następnie nakazano ustność i publiczność rozprawy. Przewidziano też udział obrońców, obok możliwości osobistego popierania sprawy, a także ewentualność ustanowienia obrońcy z urzędu⁵⁵. W Królestwie Polskim zachowano te rozwiązania proceduralne⁵⁶.

Podjęte działania humanitaryzacji prawa i procedury karnej na ziemiach polskich w początkach XIX w. niewątpliwie przyczyniły się do intensywnego rozwoju myśli penitencjarnej. Na szczególną uwagę zasługują poglądy J.U. Niemcewicza, K. Potockiego i F. Skarbka, które silnie wpisywały się w europejski nurt humanitarnej postawy wobec przestępcy⁵⁷.

Postulaty tych trzech reformatorów dotyczące celów i warunków wykonywania kary pozbawienia wolności były podobne, choć oczywiście daje się dostrzec między nimi pewne różnice. Niemniej wszyscy oni za cel kary uważali nie odwet, ale poprawę przestępcy, odstraszenie innych oraz zadośćuczynienie społeczeństwu i pokrzywdzonemu⁵⁸. Dla osiągnięcia zamierzonego skutku wszyscy wymienieni dawali konkretne, wspólne wskazówki: konieczność wprowadzenia klasyfikacji przestępców, zapewnienie im zatrudnienia, udzielanie nauk religijnych, zatrudnianie odpowiednio wykwalifikowanego personelu więziennego, a także ludzkie obchodzenie się z osadzonymi przez zapewnienie zdrowego żywienia, opieki lekarskiej, środków higieny, ogrzewanych i wietrzonych cel. Ponadto

54 Szerzej A. Helcel, *Rys postępowania prawodawstwa karnego ze szczególnym uwzględnieniem na nowsze w tej mierze usiłowania*, Kraków 1837, s. 148–151.

55 J. Bardach, M. Senkowska-Gluck (red.), *Historia państwa...*, s. 164–165.

56 S. Płaza, *Historia prawa...*, s. 165.

57 M. Czerwiec, *Dom Badań w Piotrkowie*, „Gazeta Penitencjarna” 1983, nr 14, s. 7–8; M. Senkowska, *O więzieniach publicznych, czyli domach pokuty, rzecz krótka*, „Prawo i Życie” 1959, nr 21, s. 8; eadem, *Projekt Ksawerego Potockiego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim z 1819 r.*, „Przegląd Więziennictwa” 1960, nr 1, s. 127–132; T. Demidowicz, *Z dziejów polskiej myśli penitencjarnej. Julian Ursyn Niemcewicz (1758–1841) i jego poglądy na temat więziennictwa*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2005, nr 49, s. 205 i nast.; J. Haytler, *Fryderyk Hr. Skarbek jako penitencjarysta (1792–1866)*, Warszawa 1935, s. 14 i nast.

58 M. Michalski, *Historyczny zarys kształtowania się warunków wykonywania kary pozbawienia wolności na obszarze obecnego województwa świętokrzyskiego*, Kielce 2005, s. 19; K. Potocki, *Uwagi do projektu ogólnego i szczególnego ulepszenia administracji i stanu więzień publicznych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1819, s. 2; M. Senkowska, *Fryderyk Skarbek – polski reformator więziennictwa*, „Prawo i Życie” 1961, nr 11, s. 8; J. Śliwowski, *Próby reformy więziennictwa polskiego na początku XIX w. (do roku 1832)*, „Krakowskie Studia Prawnicze” 1981, R. XIV, s. 131–163.

J.U. Niemcewicz⁵⁹ i K. Potocki⁶⁰ zwracali również uwagę na dobroczynny wpływ instytucji przedterminowego zwolnienia, a ten ostatni postulował także wypłacanie osobom wychodzącym na wolność zasiłków pieniężnych.

Realizacja tych postulatów wymagała głębokiej reformy całego systemu penitencjarnego. Stan polskich więzień na początkach XIX w., nawet uwzględniając standardy z tego stulecia, mógł budzić grozę. W Księstwie Warszawskim więzennictwo oparte było na systemie pruskim, w którym w ogóle nie uwzględniano celów resocjalizacyjnych, a tylko izolacyjne. Z przedłożonego przez ministra policji A. Potockiego raportu wyłaniał się niezwykle ponury obraz. Więzienia były przepelnione, osadzeni pozostawali poza zainteresowaniem personelu więziennego, nie dokonywano segregacji przestępców (np. skazanych po raz pierwszych przetrzymywano z recydywistami), brakowało odzieży, bielizny, racje żywieniowe miały charakter głodowy, a cele były zazwyczaj ciemne, wilgotne, pozbawione posłania. Władze Księstwa Warszawskiego podjęły próby reform, jednak niestabilna sytuacja kraju oraz brak funduszy nie pozwoliły na ich realizację. Rzeczywistą reformę systemu więziennego przyniosły dopiero czasy Królestwa Polskiego⁶¹.

Uznająca wolność człowieka za jedno z podstawowych praw jednostki ideologia oświecenia zwracała także uwagę na kwestię uwięzienia człowieka przed wyrokiem. Do połowy XVIII w. problematyka zasad stosowania i wykonywania tymczasowego aresztowania pozostawała zasadniczo poza zainteresowaniem prawników. Zatrzymanie następowało na podstawie arbitralnych decyzji nieskrępowanych żadnymi regułami, tymczasowo aresztowanych przetrzymywano zaś wraz ze skazanymi zbrodniarzami w prymitywnych pomieszczeniach, gdzie w warunkach urągających wszelkim wymogom higieny podejrzany czekał na wydanie wyroku⁶². Brak było norm określających organizację i funkcjonowanie takich miejsc, a sami osadzeni pozbawieni byli jakiegokolwiek ochrony prawnej czy też możliwości obrony przed takim uwięzieniem⁶³.

Dopiero myśl oświecenia przyniosła pierwsze idee dotyczące zasad stosowania i wykonywania tymczasowego aresztowania, których praktyczne urzeczywistnienie

59 Według J.U. Niemcewicza nie bez znaczenia dla osiągnięcia poprawy moralnej przestępcy była także perspektywa nagrody w postaci przedterminowego zwolnienia – por. J.U. Niemcewicz, *O więzieniach publicznych, czyli Domach Pokuty rzecz krótka*, Warszawa 1818, s. 50.

60 Potocki chyba jeszcze bardziej niż Niemcewicz dostrzegał pozytywne skutki instytucji przedterminowego zwolnienia, uważając ją za najsilniejszy bodziec do poprawy, choć był on przeciwnikiem udzielania jakichkolwiek ulg czy nagród więźniom dobrze sprawującym się w czasie odbywania kary. Uważał to za element utrudniający pracę administracji więziennej i sprzyjający samowoli służby więziennej – por. K. Potocki, *Uwagi do projektu...*, s. 23.

61 J. Bieda, *Decyzje centralnych organów rządowych w procesie kształtowania systemu organizacji więziennictwa Królestwa Polskiego na tle wybranych polskich koncepcji penitencjarnych początku XIX wieku*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2015, t. XCIV, s. 11–12.

62 J. Śliwowski, *Prawo i polityka penitencjarna*, Warszawa 1982, s. 31.

63 J. Górny, *Elementy indywidualizacji i humanizacji karanania w rozwoju penitencjarystyki*, Warszawa 1996, s. 6.

nastąpiło na przełomie XVIII/XIX w.⁶⁴ Jednym z głównych postulatów było wprowadzenie reguły oddzielania osób zatrzymanych przed wyrokiem od już skazanych. Realizacją tej idei było stopniowe wprowadzanie oddzielnych ośrodków penitencjarnych przeznaczonych jedynie dla osób tymczasowo aresztowanych, a w europejskich procedurach karnych zaczęły pojawiać się przepisy dotyczące organizacji i funkcjonowania tych jednostek.

Pod wpływem postulatów wysuwanych przez penitencjarystów na zachodzie Europy w połowie XVIII w. także na ziemiach polskich dostrzec można pewne zmiany, np. wprowadzenie przez S. Lubomirskiego w otwartym przez niego w 1767 r. więzieniu zasady rozdziału tymczasowo aresztowanych od skazanych.

W Księstwie Warszawskim od samego początku zaczęły pojawiać się głosy apelujące o stworzenie bardziej rozbudowanego systemu ośrodków pozbawienia wolności, w tym rozdziału miejsc służących do przetrzymywania osób, względem których nie zapadł jeszcze wyrok, w zależności od etapu postępowania przygotowawczego. Wychodząc naprzeciw tym postulatam, 17 maja 1808 r. minister sprawiedliwości F. Łubiński wydał instrukcję *O tymczasowej organizacji sądownictwa kryminalnego*, która obok istniejących inkwizytoriatów wprowadzała przy sądach policji prostej⁶⁵ oddzielne miejsca, gdzie mieli przebywać osadzeni w trakcie tzw. śledztwa pierwiastkowego. W Księstwie Warszawskim – jak już wspomniano – nie udało się wprowadzić w życie reformy więziennictwa, ale przepisy te stały się podstawą do funkcjonowania tzw. aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim⁶⁶.

W pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego odziedziczony po Księstwie Warszawskim stan więziennictwa zasadniczo nie uległ zmianie. Momentem przełomowym stał się rok 1818, kiedy car Aleksander I w trakcie pobytu w Warszawie dokonał wizytacji niektórych więzień stolicy. Skutkiem wyrażonego przez władcę niezadowolenia z zastanego stanu rzeczy była odezwa ministra sekretarza stanu do ministra sprawiedliwości, w której zalecał on, „aby ministrowie zajęli się niezwłocznie planem ogólnego i szczegółowego ulepszenia systemu administracji i stanu więzień publicznych w Warszawie i całym kraju”⁶⁷. Reakcją na to polecenie były realne działania centralnych organów rządowych. Zadanie to jednakże nie było łatwe, gdyż w Królestwie Polskim brakowało zasadniczo regulacji dotyczących organizacji i funkcjonowania jednostek penitencjarnych.

64 Z. Bugajski, *Czytelnictwo więzienne*, [w:] idem (red.), *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928*, Warszawa 1929, s. 133.

65 W tym miejscu należy wyjaśnić, iż najniższą instancją sądowniczą był sąd pokoju, a jego wydział kryminalny określano mianem sądu policji prostej, choć w źródłach często posługiwano się ogólnym pojęciem *sąd pokoju*.

66 W Królestwie Polskim wykształcił się specyficzny system ośrodków pozbawienia wolności dla osób, względem których nie zapadł jeszcze wyrok, nieznanym obowiązującym dotąd zabobczym procedurom karnym. W zależności od etapu postępowania podejrzani mogli być osadzeni w tzw. areszcie policyjnym (na mocy decyzji władzy administracyjnej do czasu podjęcia decyzji przez sąd), areszcie detencyjnym (na mocy decyzji sądu do czasu zakończenia śledztwa pierwiastkowego) lub inkwizytoriacie (do czasu wydania wyroku).

67 M. Senkowska, *Kara więzienia...*, s. 28–29.

Co istotne, projektowany ustroj administracyjny (w tym także organizacja ośrodków pozbawienia wolności) wykorzystywał poza rodzimymi doświadczeniami rozwiązania pruskie, austriackie i francuskie, a więc te, z którymi polskie elity polityczne miały okazję się zetknąć⁶⁸. W aspekcie omawianej problematyki kluczowe było przyjęcie za podstawę pruskiej konstrukcji pojęcia *policja*⁶⁹. Termin ten odgrywał dla różnych gałęzi burżuazyjnej nauki o państwie i prawie, zwłaszcza dla nauki administracji i prawa administracyjnego, rolę jednego z głównych elementów określających zakres uprawnień administracji wobec obywateli i sferę pozostawioną ich swobodnej działalności⁷⁰. Najprawdopodobniej pojęcie *policja* przeniknęło w kształcie nadanym mu we Francji (rozumiano przez nie należyty i uporządkowany stan spraw państwowych) do Niemiec pod koniec XV w.⁷¹ Istotne zmiany miały miejsce w ciągu XVII i XVIII w., kiedy od szerokiego zakresu pojęcia *policja*, będącego początkowo synonimem organizacji i działalności państwa, oddzieliły się odrębne działy: spraw zagranicznych, wojskowych, kościelnych, finansowych i sądownictwa⁷². Oznaczało to zawężenie policji tylko do administracji wewnętrznej państwa i działalności w tej sferze dla ochrony porządku i spokoju publicznego. Ostatecznie przyjęto, iż pełna definicja policji została zawarta w paragrafie 10 II 17 Landrechtu z 1794 r., który stanowił: „urzędem jest czynienie niezbędnych przedsięwzięć dla zachowania publicznego spokoju, bezpieczeństwa i porządku i dla odpierania zapowiadającego się niebezpieczeństwa grożącego zbiorowości lub pojedynczym członkom”⁷³.

Ten przełom w penitencjarystyce na ziemiach polskich budził już zainteresowanie polskiej literatury, ale opracowania w tym zakresie skupiały się przede wszystkim na zagadnieniach związanych z wykorzystywanymi koncepcjami doktryny. Natomiast nie podejmowano kluczowej, moim zdaniem, kwestii analizy praktycznych komplikacji związanych z budową odpowiednich struktur administracyjnych więziennictwa nowego typu i wprowadzania w życie nowoczesnych rozwiązań. Dlatego podejmuję próbę pokazania – na przykładzie aresztów detencyjnych – problemów, z jakimi mierzyły się centralne organy administracji rządowej w trakcie tworzenia od podstaw zmierzającego ku nowoczesności więziennictwa w Królestwie Polskim. Była to z jednej strony próba wdrażania rodzących się humanitarnych idei penitencjarnych, z drugiej zaś było to działanie w warunkach ograniczeń wynikających z realnej sytuacji społeczno-gospodarczej państwa. Moim zadaniem będzie zbadanie drogi rozwoju instytucji aresztów detencyjnych, tworzenia ich

68 M. Gałędek, *Koncepcje i projekty nowego ustroju administracji dla przyszłego Królestwa Polskiego. Studium z dziejów myśli administracyjnej*, Sopot 2017, s. 24.

69 Szerzej o niemieckim modelu administracji – H. Izdebski, *Współczesne modele administracji publicznej*, Warszawa 1993, s. 19–24.

70 W. Szwarc, *Zarys ewolucji pojęcia „Policji” w Monarchii Pruskiej w XVIII i XIX w.*, [w:] H. Groszyk, L. Dubel (red.), *Wybrane problemy teorii i praktyki państwa i prawa*, Lublin 1986, s. 117.

71 W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce, 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 18.

72 W. Szwarc, *Zarys ewolucji...*, s. 118.

73 *Ibidem*, s. 119.

struktury organizacyjnej, określania zasad funkcjonowania administracji więziennej i trudności z wprowadzaniem tych wszystkich regulacji w życie, czym dotychczas kompleksowo nie zajmowano się publikacjach. W literaturze odnaleźć można jedynie pojedyncze wzmianki o tych jednostkach, podawane głównie przy okazji omawiania systemu penitencjarnego Królestwa Polskiego⁷⁴.

Ramy czasowe pracy zostały zakreślone na lata 1815–1868, tj. od początku istnienia Królestwa Polskiego aż do likwidacji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych⁷⁵, której podlegały areszty detencyjne, i której akty prawne miały determinować funkcjonowanie i organizację tych jednostek w Królestwie Polskim.

Za bazę źródłową posłużyły z jednej strony teksty aktów prawa stanowionego – przede wszystkim akty normatywne wydawane przez namiestnika Królestwa Polskiego, Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych (zwłaszcza dwa podstawowe akty: Instrukcja względem porządnego i jednostajnego utrzymywania aresztów policji prostej z 29 kwietnia 1822 r. oraz Instrukcja dla więzień i zakładów karnych Królestwa Polskiego z 15/27 sierpnia 1859 r.), ale także przez Komisję Rządową Sprawiedliwości i Komisję Rządową Przychodów i Skarbu.

Z drugiej strony wykorzystany został materiał źródłowy powstały w toku praktyki, w tym w szczególności akty wydawane przez komisje wojewódzkie⁷⁶, komisarzy obwodowych⁷⁷ czy władze miejskie. Istotna była także szeroka korespondencja między organami administracji publicznej poszczególnych szczebli, dotycząca bieżących problemów związanych z działalnością aresztów detencyjnych, a zwłaszcza determinujących możliwości rozwiązania kwestii finansowych. Ich analiza

74 Na przykład S. Piątkowski, *System penitencjarny Królestwa Polskiego w okresie międzywojennym (1831–1863). Organizacja i funkcjonowanie miejsc odosobnienia oraz warunki życia osadzonych*, „Res Historica” 2015, nr 40, s. 135–149 (należy zwrócić uwagę, iż autor błędnie wskazuje, że odnaleziona w Archiwum Państwowym w Radomiu w aktach Rządu Gubernialnego Radomskiego, sygn. 10657, Instrukcja względem porządnego i jednostajnego utrzymania aresztów Policji Prostej pochodzi z około 1850 r. – w rzeczywistości pochodzi ona z 29 kwietnia 1822 r., a jej treść została zamieszczona w Zbiorze Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Cz. VI. O aresztach i więzieniach, t. I, Warszawa 1868, s. 97–123); J. Pomiankiewicz, *Miejski areszt policyjno-sądowy – więzienie w Chełmie w latach 1864–1918*, „Rocznik Chełmski” 2001, s. 143–168.

75 W pracy pomijam zmiany zachodzące w nazwie, strukturze i zasadach funkcjonowania tego organu jako nieistotne dla analizowanego zagadnienia badawczego, w związku z tym określam go pojęciem *Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych*, gdy będę wysuwać pewne ogólne sformułowania, a nie analizować konkretne akty prawne i dokumenty praktyki.

76 Podobnie jak w przypadku Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych nie uznaję za znaczące z punktu widzenia przedstawianego zagadnienia przeprowadzone w 1837 r. w Królestwie Polskim reformy administracji terenowej i zmiany nazw *komisja wojewódzka na rząd gubernialny*. W pracy będę posługiwać się pojęciem *komisja wojewódzka*, gdy będę wysuwać pewne ogólne sformułowania, a nie analizować konkretne akty prawne i dokumenty praktyki.

77 Podobnie jak w przypadku komisji wojewódzkiej nie uznaję za znaczące z punktu widzenia przedstawianego zagadnienia przeprowadzone w 1837 r. w Królestwie Polskim reformy administracji terenowej i zmiany nazw *komisarz obwodowy na nacelnik powiatu*. W pracy będę posługiwać się pojęciem *komisarz obwodowy*, gdy będę wysuwać pewne ogólne sformułowania, a nie analizować konkretne akty prawne i dokumenty praktyki.

pozwoili na zestawienie przepisów prawa z praktyk funkcjonowania aresztów detencyjnych, która bardzo czsto odbiegała od unormowa ustawowych. Najcenniejszym jednakże ródem informacji byy rónego rodzaju raporty składowe przez magistraty miast wadzom wojewódzkim lub przez te ostatnie organom rządowym⁷⁸.

Kwerenda ródłowa objęła dokumenty przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych oraz tych archiwach państwowych, w których znajdowały się dokumenty będące zapisem aktywności wadz administracyjnych działających na terenie byłego Królestwa Polskiego w latach 1815–1868. W sumie analizie poddano blisko sto dziewięćdziesiąt zespołów archiwalnych⁷⁹.

W pierwszej kolejności wykorzystane zostały materiały znajdujące się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w zespole Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, a także w zespole Rady Stanu i Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego⁸⁰.

Na szczeblu wadz wojewódzkich kwerenda objęła piętnaście zespołów archiwalnych⁸¹, interesujące dokumenty zachowały się jedynie w aktach Komisji

78 Utrata państwowości Rzeczypospolitej spowodowała zmianę systemu zarządzania społeczeństwem. Wynikało to z faktu, iż panujący kontrolował społeczeństwo monarchii absolutnej za pomocą rozbudowanego systemu gromadzenia i przechowywania danych dotyczących rónych aspektów rzeczywistości. Ródem tej wiedzy były przede wszystkim wszechobecne raporty składowe przez ograny administracji państwowej każdego szczebla organom zwierzchnim. Szerzej A. Kulecka, *Wapno i alabaster. Biurokratyczna wizja rzeczywistości w raportach urzędowych Królestwa Polskiego (1815–1867)*, Warszawa 2005, s. 7–240.

79 Badania byy prowadzone w Archiwach Państwowych w: Warszawie, Grodzisku Mazowieckim, ówiczu, ólcku, Włocławku, Koninie, Sieradzu, ódzu, Piotrkowie Trybunalskim, Częstochowie, Katowicach, Kielcach, Lublinie, Zamościu, Pułtusku, Suwałkach, Tomaszowie Mazowieckim, Kutnie, Radomiu, ómży, Otwocku, óczy, Białymstoku, Sandomierzu, Kaliszu, Poznaniu.

80 Archiwum Główny Akt Dawnych (dalej: AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (zespół 191), sygn. 193 – Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia tyające się Więzień Policyjnych po miastach Królestwa Polskiego; sygn. 7308 – Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych tyające się więzień detencyjnych w województwie podlaskim, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych tyające się więzień detencyjnych w województwie sandomierskim, Akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych tyające się więzień detencyjnych w województwie augustowskim; sygn. 7749 – Akta tyające się aresztów policyjnych cz. I; sygn. 7750 – Akta tyające się aresztów policyjnych cz. II; Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego (zespół nr 175); sygn. 123 – Regestr wniesionych na Radę Stanu projektów do praw i urzędzeń redagowanych w sekcjach 1810–1813.

81 AGAD, Komisja Województwa Mazowieckiego/Rząd Gubernialny Mazowiecki 1815–1866 (zespół nr 227), Komisja Województwa Kaliskiego/Rząd Gubernialny Kaliski 1815–1866 (zespół nr 228); Archiwum Państwowe (dalej: AP) w Białymstoku, Komisja Województwa Augustowskiego/Rząd Gubernialny Augustowski 1816–1866 (zespół nr 3), Rząd Gubernialny ómżyński 1867–1918 (zespół nr 6), Rząd Gubernialny Grodzieński 1819–1853 (zespół nr 733); AP w Radomiu/AP w Kielcach, Rząd Gubernialny Radomski 1807–1866 (zespół nr 58); AP w Kielcach, Rząd Gubernialny Kielecki 1866–1918 (zespół nr 31); AP w Radomiu, Komisja Województwa Krakowskiego 1816–1837 (zespół nr 44), Komisja Województwa Sandomierskiego 1816–1837 (zespół nr 123), Komisja Województwa Lubelskiego (zespół nr 44), Komisja Województwa Podlaskiego (zespół nr 44); AP w Lublinie, Komisja Województwa

Województwa Kaliskiego⁸², Komisji Województwa Augustowskiego (Rząd Gubernialny Augustowski)⁸³ oraz aktach Rządu Gubernialnego Radomskiego. I to w tym ostatnim zespole znajduje się najobszerniejszy materiał dotyczący funkcjonowania aresztów detencyjnych. Jest tam dziesięć jednostek archiwalnych z lat 1810–1871, które stanowią zapis działalności tych ośrodków w guberni radomskiej⁸⁴. Natomiast w zespołach władz obwodowych zachowało się niewiele dokumentów dotyczących aresztów detencyjnych. Przedmiotem badań w tym zakresie było 38 zespołów archiwalnych⁸⁵. Tylko w zespole naczelnika powiatu kaliskiego i naczelnika

Lubelskiego/Rząd Gubernialny Lubelski 1816–1866 (zespół nr 115), Rząd Gubernialny Siedlecki 1867–1912 (zespół nr 118), Rząd Gubernialny Podlaski 1837–1844 (zespół nr 1188); AP w Łodzi, Rząd Gubernialny Piotrkowski 1807–1866 (zespół nr 1), Rząd Gubernialny Kaliski 1867–1918; AP w Płocku, Komisja Wojewódzka i Rząd Gubernialny Płocki 1816–1866 (zespół nr 15).

- 82 AGAD, Komisja Województwa Kaliskiego (zespół nr 228), sygn. 238 – Akta osobowe dozorczy więzienia detencyjnego; sygn. 307 – Akta kasy ekonomicznej więzienia policyjno-detencyjnego; sygn. 343 – Akta osobowe dozorczy więzienia detencyjnego; sygn. 348 – Wpłaty i wypłaty aresztu.
- 83 AP w Białymstoku, Komisja Województwa Augustowskiego i Rząd Gubernialny Augustowski (zespół nr 3), sygn. 147 – Akta osobiste Jana Karola Degeen dozorczy więzienia detencyjnego w Szczuczynie 1827–1853.
- 84 AP w Radomiu, Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 10657 – Akta dotyczące się instrukcji więziennych 1849–1854; sygn. 10658 – Akta dotyczące się instrukcji więziennych 1855–1867; sygn. 10696 – Akta dotyczące się aresztów i zapowiedzeń sądowych 1810–1864; sygn. 10697 – Akta ogólne aresztów detencyjnych 1837–1849; sygn. 10698 – Akta dotyczące aresztów detencyjnych 1850–1855; sygn. 10699 – Akta dotyczące się aresztów detencyjnych 1855–1871; sygn. 10700 – Areszt detencyjny Opatów 1846–1857; sygn. 10701 – Rachunki kosztów utrzymania aresztów detencyjnych 1844–1846; sygn. 10702 – Akta dozorców przy aresztach detencyjnych 1852–1869; sygn. 10712 – Sprawianie kajdan dla więźniów i aresztantów 1833–1841.
- 85 AP w Poznaniu, Naczelnik Powiatu Konińskiego (zespół nr 234); AP w Płocku: Naczelnik Powiatu Łęczyckiego 1817–1866 (zespół nr 282), Naczelnik Powiatu Gostynińskiego 1854–1857 (zespół nr 490); AP w Białymstoku oddział w Łomży, Naczelnik Powiatu Łomżyńskiego 1816–1866 (zespół nr 1), Naczelnik Powiatu Kolneńskiego 1862–1862 (zespół nr 6), Naczelnik Powiatu Mazowieckiego 1862–1862 (zespół nr 5); AP w Częstochowie, Naczelnik Powiatu Częstochowskiego 1867–1867 (zespół nr 135); AP w Kaliszu, Naczelnik Powiatu Kaliskiego 1817–1866 (zespół nr 1); AP w Kielcach: Naczelnik Powiatu Opoczyńskiego 1820–1866 (zespół nr 6), Naczelnik Powiatu Stopnickiego 1810–1866 (zespół nr 7); AP w Sandomierzu, Naczelnik Powiatu Sandomierskiego 1855–1865 (zespół nr 106); AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Krasnostawskiego 1842–1866 (zespół nr 124), Naczelnik Powiatu Łukowskiego 1842–1866 (zespół nr 125), Naczelnik Powiatu Radzyńskiego 1842–1866 (zespół nr 126), Naczelnik Powiatu Zamojskiego 1842–1866 (zespół nr 127), Naczelnik Powiatu Lubelskiego 1842–1866 (zespół nr 1554), Naczelnik Powiatu Hrubieszowskiego 1842–1866 (zespół nr 1558); AP w Łodzi, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego 1816–1866 (zespół nr 3), Naczelnik Powiatu Rawskiego 1829–1866 (zespół nr 4), Naczelnik Powiatu Łęczyckiego 1822–1866 (zespół nr 37), Naczelnik Powiatu Łowickiego 1817–1866 (zespół nr 133); AP w Łodzi oddział w Sieradzu: Naczelnik Powiatu Wieluńskiego 1811–1858 (zespół nr 717), Naczelnik Powiatu Sieradzkiego 1851–1851 (zespół nr 732); AP w Piotrkowie Trybunalskim, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego 1816–1866 (zespół nr 926); AP w Toruniu oddział we Włocławku, Naczelnik Powiatu

powiatu łukowskiego zachowały się jakiegokolwiek dokumenty. W pierwszym z nich są to cztery jednostki, w których odnaleźć można informacje dotyczące samej procedury osadzenia w areszcie oraz kwestii zaopatrywania go w niezbędne wyposażenie⁸⁶. W drugim odnaleziono pięć jednostek. Szczególnie cenna jest pierwsza z nich, w której znajdują się dokumenty z lat 1818–1864. Z tego też powodu zbiór stanowi niezwykle wartościowe źródło informacji o początkach funkcjonowania aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim, o sprawach takich jak problemy z zapewnieniem lokalu czy o znajomości instrukcji wydawanych przez władze rządowe, dotyczących zarządzania tymi jednostkami i ich funkcjonowania⁸⁷.

Najwięcej zespołów archiwalnych znajduje się wśród akt miejskich (134)⁸⁸. Znaleziony w nich materiał źródłowy okazał się niezwykle wartościowy, co

Włocławskiego 1808–1866 (zespół nr 322), Naczelnik Powiatu Lipnowskiego (zespół nr 822); AP w Warszawie, Naczelnik Powiatu Konińskiego 1816–1866 (zespół nr 1400), Naczelnik Powiatu Warszawskiego 1846–1862 (zespół nr 3112); AP w Warszawie oddział w Otwocku, Naczelnik Powiatu Stanisławowskiego 1850–1865 (zespół nr 190); AP w Warszawie oddział w Pułtusk, Naczelnik Powiatu Ostrołęckiego 1817–1859 (zespół nr 99), Naczelnik Powiatu Mławskiego 1850–1865 (zespół nr 199).

- 86 AP w Kaliszu, Naczelnik Powiatu Kaliskiego, sygn. 765 – Zatrzymanie w aresztach detencyjnych osób jako pruskich poddanych, aż do czasu ułatwienia tymże ekstradycji; sygn. 776 – Administracja aresztu detencyjnego i policyjnego w Kaliszu; sygn. 777 – Sprawienie brakujących utensyliów do aresztu detencyjnego w Kaliszu; sygn. 816 – Akta w przedmiocie ogólnych przepisów więziennych oraz instrukcji.
- 87 AP w Lublinie, Naczelnik Powiatu Łukowskiego, sygn. 2 – Akta generalia aresztów detencyjnych i policyjnych 1818–1864; sygn. 345 – Akta dotyczące się aresztów detencyjnych 1845–1866; sygn. 409 – Akta dotyczące się odwachów; sygn. 470 – Aresztanci i pozostający pod dozorem policji 1866; sygn. 593 – Akta dotyczące się więźni 1861–1866.
- 88 AGAD, Akta miasta Proszowice (zespół nr 191), AP w Lublinie, Akta miasta Lublina 1317–1950 (zespół nr 22), Akta miasta Bełżyc 1464–1869 (zespół nr 27), Akta miasta Czemiernik 1558–1849 (zespół nr 29), Akta miasta Dubienki 1758–1826 (zespół nr 30), Akta miasta Głuska 1817–1869 (zespół nr 31), Akta miasta Grabowca 1643–1824 (zespół nr 32), Akta miasta Hrubieszowa 1606–1826 (zespół nr 34), Akta miasta Józefowa nad Wisłą 1715–1868 (zespół nr 35), Akta miasta Kamionki 1481–1861 (zespół nr 36), Akta miasta Kazimierza Dolnego 1555–1949 (zespół nr 37), Akta miasta Krasnegostawu 1586–1826 (zespół nr 39), Akta miasta Lubartowa 1545–1950 (zespół nr 43), Akta miasta Łącznej 1550–1950 (zespół nr 44), Akta miasta Opole 1500–1868 (zespół nr 48), Akta miasta Piask 1572–1865 (zespół nr 49), Akta miasta Puchaczowa 1551–1863 (zespół nr 50), Akta miasta Tarnogóry 1767–1817 (zespół nr 54), Akta miasta Turobina 1574–1819 (zespół nr 56), Akta miasta Zamościa 1583–1823 (zespół nr 61), Akta miasta Komarowa 1762–1816 (zespół nr 62), Akta miasta Żółkiewki 1775–1819 (zespół nr 62), Akta miasta Ostrowa Lubelskiego 1654–1950 (zespół nr 901); AP w Lublinie Oddział w Kraśniku, akta miasta Biłgoraju 1865–1866 (zespół nr 13); AP w Warszawie Oddział w Grodzisku Mazowieckim, Akta miasta Mszczonowa 1825–1952 (zespół nr 31), Akta miasta Sochaczewa 1845–1950 (zespół nr 90), Akta miasta Zakroczymia 1827–1945 (zespół nr 461), Akta miasta Nowego Dworu 1855–1950 (zespół nr 530), Akta miasta Skierniewic 1846–1950 (zespół nr 894), Akta miasta Białej Rawskiej 1816–1951 (zespół nr 1023), Akta miasta Grójca 1854–1950 (zespół nr 1365), Akta miasta Piaseczna 1740–1950 (zespół nr 1404), Akta miasta Mogielnicy 1864–1950 (zespół nr 1405); AP w Warszawie Oddział w Pułtusk, Akta miasta Ostrołęki 1862–1915 (zespół nr 275), Akta miasta Nowego Miasta 1809–1863 (zespół nr 192); AP w Kielcach Oddział w Sandomierzu, Akta miasta Kunowa 1786–1870 (zespół nr 5), Akta

miasta Sandomierza 1540–1950 (zespół nr 111), Akta miasta Zawichosta 1798–1950 (zespół nr 112); AP w Płocku Oddział w Kutnie, Akta miasta Krośniewice 1821–1860 (zespół nr 1), Akta miasta Kutna 1795–1951 (zespół nr 2), Akta miasta Żychlina 1809–1950 (zespół nr 3), Akta Wójta gminy Kaleń 1824–1862 (zespół nr 9), Akta gminy Krzyżanówek z siedzibą w Krzyżanowie 1847–1952 (zespół nr 12), Akta gminy Rdułów z siedzibą w Czerwoncu 1807–1953 (zespół nr 18), Akta gminy Sójki z siedzibą w Strzelcach 1851–1951 (zespół nr 19), Akta gminy Żychlin 1833–1931 (zespół nr 21); AP w Warszawie Oddział w Łowiczu, Akta miasta Łowicza 1783–1950 (zespół nr 7); AP w Toruniu Oddział we Włocławku, Akta miasta Kowal 1807–1831 (zespół nr 25); AP w Poznaniu Oddział w Koninie, Akta miasta Konina 1795–1950 (zespół nr 20); AP w Łodzi, Akta miasta Łodzi 1775–1945 (zespół nr 221), Akta gminy Chojny 1820–1940 (zespół nr 225), Akta gminy Łagiewniki 1818–1945 (zespół nr 226), Akta gminy Radogoszcz 1816–1940 (zespół nr 227), Akta miasta Pabianice 1571–1944 (zespół nr 2074), Akta miasta Lutomska 1617–1870 (zespół nr 2134), Akta miasta Tuszyńska 1774–1950 (zespół nr 2135), Akta miasta Zgierza 1783–1944 (zespół nr 2136), Akta gminy Puczniew 1846–1914 (zespół nr 2150), Akta gminy Tążowy 1836–1859 (zespół nr 2150), Akta gminy Lutomska 1846–1954 (zespół nr 2153), Akta gminy Wiskitno 1840–1941 (zespół nr 2159), Akta gminy Zegrzanki 1834–1867 (zespół nr 2160), Akta miasta Lutomska 1617–1870 (zespół nr 2134), Akta miasta Aleksandrowa 1819–1944 (zespół nr 2133); AP w Częstochowie, Akta miasta Częstochowy 1759–1948 (zespół nr 1), Akta miasta Krzepic 1783–1945 (zespół nr 397), Akta miasta Żarki 1853–1860 (zespół nr 967), Akta miasta Mrzygrodu 1865–1869 (zespół nr 1044), Akta gminy Kamienica Polska 1820–1945 (zespół nr 68), Akta gminy Paczesna 1851–1939 (zespół nr 72), Akta gminy Przyrów 1826–1954 (zespół nr 73), Akta gminy Wrzosowa 1838–1941 (zespół nr 75), Akta gminy Niegowa 1831–1930 (zespół nr 428), Akta gminy Pińczycze 1852–1944 (zespół nr 122); AP w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego 1830–1944 (zespół nr 7), Akta gminy Ciosny 1852–1944 (zespół nr 16), Akta miasta Brzezin 1842–1944 (zespół nr 108), Akta miasta Ujazdu 1819–1856 (zespół nr 489), Akta miasta Nowego Miasta nad Pilicą 1817–1944 (zespół nr 117); AP w Płocku, Akta miasta Płocka 1808–1950 (zespół nr 1), Akta miasta Gąbina 1812–1950 (zespół nr 2), Akta miasta Wyszogrodu 1862–1950 (zespół nr 6); AP w Radomiu, Akta miasta Radomia (zespół nr 1), Akta miasta Koźnic, Akta gminy Zakrzów 1861–1944 (zespół nr 242), Akta miasta Zwolenia 1548–1950 (zespół nr 501); AP w Piotrkowie Trybunalskim, Akta miasta Piotrkowa 1721–1945 (zespół nr 9), Akta miasta Rozpry 1805–1869 (zespół nr 10), Akta miasta Wolborza 1808–1869 (zespół nr 11), Akta gminy Kamieński 1859–1945 (zespół nr 23), Akta gminy Łęczno 1864–1945 (zespół nr 28), Akta miasta Sulejowa 1702–1944 (zespół nr 755), Akta miasta Radomska 1793–1944 (zespół nr 103), Akta miasta Brzeziny 1842–1944 (zespół nr 108); AP we Włocławku, Akta miasta Włocławka 1787–1944 (zespół nr 1), Akta miasta Brześcia Kujawskiego 1809–1934 (zespół nr 21), Akta miasta Chodcza 1850–1938 (zespół nr 22), Akta miasta Kowala 1807–1831 (zespół nr 25), Akta miasta Lubrańca 1824–1939 (zespół nr 30), Akta gminy Radziejów 1815–1939 (zespół nr 38), Akta gminy Dobięgniewo 1837–1939 (zespół nr 51), Akta gminy Ruskowo 1808–1931 (zespół nr 39); AP w Łodzi Oddział w Sieradzu, Akta miasta Sieradza 1776–1945 (zespół nr 4), Akta miasta Zduńska Wola 1842–1950 (zespół nr 11), Akta miasta Złoczewa 1858–1939 (zespół nr 12), Akta miasta Wielunia 1844–1941 (zespół nr 115), Akta miasta Łasku 1808–1950 (zespół nr 232), Akta miasta Warty 1853–1853 (zespół nr 710), Akta gminy Klonowa 1851–1954 (zespół nr 20), Akta gminy Wojstawice w Korczewie (zespół nr 26), Akta gminy Mokrsko 1841–1954 (zespół nr 120), Akta gminy Podzamcze 1856–1954 (zespół nr 154), Akta gminy Dłutów 1862–1954 (zespół nr 573); AP w Katowicach, Akta miasta Olkusza 1505–1945 (zespół nr 1204), Akta miasta Pilicy (zespół nr 117), Akta miasta Będzina 1549–1945 (zespół nr 773), Akta miasta Czeladzi 1825–1944 (zespół nr 774); AP w Kielcach, Akta miasta Białaczowa 1821–1867 (zespół nr 518), Akta miasta Tarłowa 1776–1796 (zespół

wynika z faktu, iż areszty detencyjne znajdowały się pod bezpośrednim zarządem burmistrzów (prezydentów) miast⁸⁹.

Badania nad istotą aresztów detencyjnych wymagały także – co wydaje się oczywiste – zapoznania się z literaturą przedmiotu.

-
- nr 1482), Akta miasta Kielce 1803–1950 (zespół nr 122), Akta miasta Szkalbmierza 1862–1951 (zespół nr 221), Akta miasta Końskie 1833–1950b (zespół nr 519), Akta miasta Ostrowca Świętokrzyskiego 1810–1950 (zespół nr 2891); AP w Zamościu, Akta miasta Szczepieszyna 1832–1914 (zespół nr 23); AP w Warszawie Oddział w Łowiczu, Akta miasta Łowicza 1783–1950 (zespół nr 7); AP w Warszawie Oddział w Pułtusk, Akta miasta Ostrołęki 1862–1915 (zespół nr 275), Akta miasta Nowe Miasto 1809–1863 (zespół nr 192); AP w Lublinie Oddział w Chełmie, Akta miasta Chełma 1821–1950 (zespół nr 26), Akta miasta Dubienki 1850–1915 (zespół nr 27), Akta miasta Hrubieszowa 1864–1950 (zespół nr 28); AP w Suwałkach, Akta miasta Suwałk 1807–1914 (zespół nr 14), Akta miasta Augustowa 1807–1913 (zespół nr 12); AP w Białymstoku, Akta miasta Białegostoku (zespół nr 64), Akta miasta Tykocina (zespół nr 67); AP w Białymstoku Oddział w Łomży, Akta miasta Łomży 1823–1950 (zespół nr 64).
- 89 AP w Radomiu, Akta miasta Radomia, sygn. 554 – Akta dotyczące się aresztów cywilnych od 25 stycznia 1844 do 29 marca 1855; sygn. 555 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego od stycznia 1847 do 26 stycznia 1850; sygn. 556 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego od stycznia 1850 do grudnia 1854; sygn. 557 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego od 4 czerwca 1861 do 14 czerwca 1865; sygn. 558 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego od 15 czerwca 1865 do 16 stycznia 1867; AP w Płocku, Magistrat Miasta Płocka, sygn. 4 – Akta generalne aresztu policyjnego 1829–1867; sygn. 5 – Akta utensyliów aresztu 1862; sygn. 11 – Akta aresztowań osób w 1861; sygn. 544 – Akta utensyliów aresztów 1836–1846, Magistrat Miasta Gąbina; sygn. 31 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1856–1862; sygn. 35 – Akta dotyczące się zbiegłych aresztantów 1824–1843; AP w Częstochowie, Akta Miasta Częstochowy, sygn. 313 – Akta kasy ekonomicznej miasta Częstochowy w przedmiocie więzienia policyjnego i detencyjnego; sygn. 314 – Akta kasy miasta Częstochowy w przedmiocie wpływu i wydatk funduszu na utrzymanie aresztu detencyjnego; AP w Piotrkowie Trybunalskim, Akta Miasta Piotrkowa, sygn. 776 – Akta dotyczące się aresztu policyjnego i sądowego 5 października 1833–26 grudzień 1869; sygn. 778 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1854–1866; sygn. 779 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1866–1871; AP w Piotrkowie Trybunalskim Oddział w Tomaszowie Mazowieckim, Akta miasta Tomaszowa Mazowieckiego 1830–1944, sygn. 165 – Akta dotyczące się aresztu policyjnego; AP w Łodzi, Akta Magistratu Miasta Łodzi, sygn. 567 – Akta Urzędu Muncypalnego miasta Łodzi dotyczące się aresztów przez sądy nałożonych 1824–1852; sygn. 568 – Akta w przedmiocie aresztu detencyjnego 1863–1864; sygn. 570 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1867–1870; sygn. 709 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego przy sądzie policji prostej okręgu zgierskiego w Łodzi 1863–1866; Akta Miasta Pabianic, sygn. 306 – Akta dotyczące się ustanowienia aresztu detencyjnego 1852–1868; sygn. 307 – Akta dotyczące się ustanowienia stróży etatowych przy areszcie detencyjnym, osadzenia w takowym za różne przewinienia osób i zdawania władzom wyższym raportów 1845–1847; Akta miasta Tuszyna, sygn. 174 – Akta Urzędu Muncypalnego miasta Tuszyna w przedmiocie aresztu policyjnego; AP w Lublinie, Akta Miasta Lublina, sygn. 1030 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1832–1860; sygn. 1031 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1850–1851; sygn. 1032 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1851–1852; sygn. 1033 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1852–1853; sygn. 1035 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1855–1860; sygn. 1036 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego 1860–1864; Akta Miasta Kazimierza Dolnego, sygn. 112 – Akta szczegółowe Magistratu Miasta dotyczące się aresztu policyjno-detencyjnego 1850–1867; AP w Suwałkach, Akta miasta Suwałk, sygn. 24 – Akta dotyczące się aresztu detencyjnego (kontrakty, remonty, korespondencja); Akta miasta Augustowa, sygn. 368 – Akta dotyczące się przepisów w przedmiocie wysadywania aresztu

W pierwszej kolejności były to dzieła najwybitniejszych przedstawicieli epoki: J. Howarda⁹⁰, C. Beccarii⁹¹, J. Benthama⁹², J.J. Rousseau⁹³, a także szeroka literatura omawiająca założenia ideologii oświecenia, z której najcenniejsze okazały się opracowania T. Ostrowskiego⁹⁴, P. Hazarda⁹⁵, Z. Libery⁹⁶, J. Maciszewskiego⁹⁷. Nieocenione są też studia K. Sójki-Zielińskiej⁹⁸, M. Szczanieckiego⁹⁹ i K. Koranyego¹⁰⁰, omawiające zmiany zachodzące w europejskim prawodawstwie karnym przełomu XVIII/XIX w.

Niezbędne było poznanie poglądów polskich dziewiętnastowiecznych penitencjarystów: K. Potockiego¹⁰¹, F. Skarbka¹⁰², J.U. Niemcewicza¹⁰³ i J. Pawlikowskiego¹⁰⁴. Niezwykle przydatne okazały się też opracowania historyczno-prawne M. Senkowskiej¹⁰⁵, M. Czerwca¹⁰⁶, L. Rabinowicza¹⁰⁷, E.S. Rappaporta¹⁰⁸ i E. Kaczyńskiej¹⁰⁹. Przygotowanie przedstawianej publikacji wymagało ponadto szerokiej analizy zagadnień związanych ze strukturą wzajemnych relacji organów administracji publicznej (tu przede wszystkim należy wskazać opracowanie A. Okolskiego¹¹⁰) oraz przepisów dotyczących urzędników korpusu służby cywilnej (w tym przypadku nieocenione okazały się prace G. Smyka¹¹¹).

policyjnego przez defraudantów 1826–1826; sygn. 379 – Akta dotyczące aresztów i stawienictwa pewnych osób 1819–1819.

- 90 J. Howard, *The state of the prisons in England and Wales*, London 1777.
- 91 C. Beccaria, *O przestępstwach i karach*, oprac. S. Lelental, Łódź 2014.
- 92 J. Bentham, *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, Kraków 1958.
- 93 J.J. Rousseau, *O umowie społecznej*, Kraków 1927.
- 94 Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski...*
- 95 P. Hazard, *Kryzys świadomości europejskiej 1680–1715*, Warszawa 1974.
- 96 Z. Libera, *Oświecenie*.
- 97 J. Maciszewski, *Historia powszechna...*
- 98 K. Sójka-Zielińska, *Historia...*
- 99 M. Szczaniecki, *Powszechna historia...*
- 100 K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. III, Warszawa 1966.
- 101 K. Potocki, *Projekt ogólnego i szczególnego polepszenia stanu i administracji więzień w Królestwie Polskim*, Warszawa 1819; idem, *Uwagi do projektu...*
- 102 F. Skarbak, *O poprawie moralnej winowajców w więzieniach*, Warszawa 1822.
- 103 J.U. Niemcewicz, *O więzieniach publicznych...*
- 104 J. Pawlikowski, *O prawach kryminalnych*, Warszawa 1818.
- 105 M. Senkowska, *Kara więzienia...*
- 106 M. Czerwiec, *Więziennictwo...*
- 107 L. Rabinowicz, *Podstawy nauki... O książce L. Rabinowicza pisze J. Haytler, Podstawy nauki o więziennictwie*, Warszawa 1936, s. 5 i nast.
- 108 E.S. Rappaport, *Polityka kryminalna w zarysie*, Łódź 1948.
- 109 E. Kaczyńska, *Człowiek przed sądem. Społeczne aspekty przestępczości w Królestwie Polskim 1815–1914*, Warszawa 1982; eadem, *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim*, Warszawa 1989.
- 110 A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1881.
- 111 G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Lublin 2004; idem, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011.

Wprowadzenie do zagadnienia funkcjonowania i organizacji aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim wymagało przedstawienia rozwoju instytucji stosowania i wykonywania aresztu tymczasowego. Przydatne były opracowania dziewiętnastowiecznych autorów: A. Koźuchowskiego¹¹² i A. Moldenhawera¹¹³. Z publikacji z XX w. na szczególną uwagę zasługują opracowania M. Mikołajczyka, które ukazują obraz instytucji tymczasowego aresztowania w I Rzeczypospolitej.

Fragmety analizowanych przepisów prawa oraz źródeł archiwalnych cytowane są z zachowaniem oryginalnego zapisu. Czasami jednak dla ułatwienia czytelnikowi zapoznania się z ich treścią takie wyrazy jak np. *wogóle*, *nieposiada*, *niema* zostały rozdzielone zgodnie z dzisiejszymi zasadami pisowni. Zaznaczyć należy, iż nie podejmuję się wyjaśnienia używanych w cytowanych źródłach sformułowań, jak np. *wiorsta*, *sążeń*, *pud*, *mila*, *łokieć*, *stopa rosyjska*, *berdysz*, *liwerant*, *faryniarz*, odsyłając czytelnika w tym zakresie do pracy I. Ihnatowicza¹¹⁴.

Jednostki archiwalne zostały wskazane we wstępie przez oznaczenie archiwum, numeru zespołu oraz sygnatury wraz z jej pełnym tytułem. W treści pracy poszczególne akty praktyki oznaczono przez wskazanie organu wydającego, daty wydania, nazwy dokumentu. Ponadto odwołuję się w przypisie do oznaczenia archiwum, numeru zespołu i sygnatury, a także strony jednostki archiwalnej, jeżeli była ona numerowana, co jednak miało miejsce bardzo rzadko.

Daty wydania aktu prawnego lub sporządzenia dokumentu praktyki zostały oznaczone zgodnie z zapisem źródłowym. W przypadku podwójnego datowania jako pierwszą wskazuję datę według kalendarza juliańskiego, a drugą według kalendarza gregoriańskiego.

Materia rozprawy została ujęta w siedmiu rozdziałach, całość opatrzone wstępem, zakończeniem oraz wyposażono w zestawienie bibliografii.

W rozdziale I – *Ewolucja zasad stosowania i wykonywania zatrzymania przed wyrokiem w europejskiej doktrynie prawa karnego do początków XIX w.* – zostało omówione, w zakresie niezbędnym do przedstawienia problematyki aresztów detencyjnych, zagadnienie tymczasowego aresztowania od czasów starożytnych do początków XIX w. Celem tego rozdziału jest ukazanie przeobrażeń zachodzących w stosunkach społecznych, w tym rodzącej się idei ochrony podstawowych praw człowieka, co ostatecznie przyniosło pierwsze próby oparcia tej instytucji na normach prawnych. W tej części pracy omówione zostały przepisy wybranych europejskich procedur karnych z przełomu XVIII/XIX w., które jako pierwsze wprowadzały skodyfikowane reguły stosowania i wykonywania tymczasowego aresztowania.

W kolejnym rozdziale, poświęconym rozwojowi instytucji uwięzienia przed wyrokiem na ziemiach polskich, opisano zagadnienia związane z warunkami stosowania i wykonywania tymczasowego aresztowania od czasów średniowiecza do

112 A. Koźuchowski, *O więzieniach*, Warszawa 1825.

113 A. Moldenhawer, *O przeprowadzeniu odosobnienia w zakładach więziennych, cz. I*, Warszawa 1866.

114 I. Ihnatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003.

początków XIX w. W pierwszej kolejności przedstawiono czasy I Rzeczypospolitej, w tym ujmowanie interesującej nas problematyki w prawie ziemskim, prawach miejskich i prawach wiejskich, a także pojawiające się w II połowie XVIII w. pierwsze koncepcje rozdziału osób tymczasowo aresztowanych od skazanych. Istotnym elementem jest też próba przedstawienia rodzącej się w Księstwie Warszawskim idei stworzenia znacznie rozbudowanego systemu ośrodków penitencjarnych, co doprowadziło do wydania przez ministra sprawiedliwości 17 maja 1808 r. Tymczasowego ministerialnego urządzenia sądownictwa karnego. Akt ten powoływał do życia ośrodki stanowiące pierwowzór dla aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim. Na zakończenie zaprezentowano rodzaje ośrodków pozbawienia wolności dla osób tymczasowo aresztowanych w Królestwie Polskim i przedstawiono problemy wynikające z podobieństwa funkcji oraz organizacji aresztów detencyjnych i aresztów policyjnych.

Następnie przedstawiona została rola organów administracji rządowej i sądów w funkcjonowaniu aresztów detencyjnych. W pierwszej kolejności podjęto niełatwe zagadnienie określenia udziału organów administracji rządowej poszczególnych szczebli w procesie podejmowania decyzji dotyczących funkcjonowania aresztów detencyjnych, które to działania były determinowane przez zasadę centralizmu. W szczególności skupiono się na wykazaniu, że choć zakres samodzielności organów administracji rządowej niższych szczebli był bardzo ograniczony, to jednak w praktyce pewne kompetencje pozostawiono w ich rękach, w szczególności mowa tu o uprawnieniach komisji wojewódzkich (rządów gubernialnych). Dalej podjęto zagadnienie roli organów sądowych, których uprawnienia wynikały przede wszystkim z przepisów wydawanych przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych. Jak wynika z moich ustaleń, najistotniejszą rolę odgrywały sądy policji prostej, gdyż to one najczęściej podejmowały decyzje o aresztowaniu, zasadach postępowania z osadzonymi czy też wydawały zgodę na widzenia i wymierzały kary dyscyplinarne aresztantom. Natomiast sądy wyższych instancji częściej wydawały decyzje o uwolnieniu bądź przedłużeniu aresztu ponad ustawowy czas.

Kolejny rozdział – *Aresztanci* – obejmuje kwestie związane z osobą osadzonego, począwszy od próby omówienia dopuszczalnego czasu zatrzymania, charakterystyki osób przebywających w tych jednostkach oraz ich praw i obowiązków. Tym ostatnim zagadnieniom poświęcono najwięcej miejsca. Poruszono takie kwestie jak zasady żywienia, dostarczania odzieży, opieki lekarskiej, widzeń czy też utrzymywania się z własnych funduszy. W zakresie obowiązków omówiono zagadnienia związane z przestrzeganiem ustalonych reguł zachowania przez osadzonych i z ich odpowiedzialnością dyscyplinarną, a także zasady kierowania aresztantów do pracy i zwrotu przez nich kosztów utrzymania. W tej części położono duży nacisk na zestawienie obowiązujących przepisów prawa i praktyki, która nader często odbiegała od uregulowań normatywnych.

Dalej omówiono problematykę organizacji aresztów detencyjnych. W pierwszej kolejności zaprezentowano zagadnienia związane ze strukturą lokalizacyjną aresztów detencyjnych, wymogami dotyczącymi standardów technicznych lokalu i jego

urządzenia, a także omówiono problemy, jakie władze miejskie miały z dostarczaniem odpowiednich pomieszczeń. Następnie przedstawiono zakres obowiązków zarządczych i czynności dozorczych burmistrza jako organu zarządzającego aresztem detencyjnym. Niezwykle ważnym elementem tych rozważań jest przedstawienie procesu kształtowania się zasad finansowania działalności badanych jednostek penitencjarnych. Rozdział ten stanowi próbę pokazania czytelnikowi, jak dalece realia funkcjonowania i organizacji aresztów detencyjnych mogły, najczęściej ze względów finansowych, odbiegać od regulacji prawnych.

W kolejnej części dużo miejsca poświęcono zagadnieniom związanym ze służbą więzienną, poczynawszy od procedury przyjmowania do służby, przez wynagrodzenia, prawa emerytalne, urlopy, po rozwiązanie stosunku urzędniczego. Analizy tej dokonano nie tylko na tle regulacji określających zasady organizacji aresztów detencyjnych, ale przede wszystkim z wykorzystaniem przepisów odnoszących się do urzędników służby cywilnej, którymi byli nadzorcy i strażnicy więzienni.

Następnie przedstawiono inne funkcje aresztów detencyjnych i ich szczególną rolę jako miejsc pozbawienia wolności dla innych osób niż tymczasowo aresztowani. Zadania te wynikały z aktów prawnych wydawanych przez komisje rządowe (odbywanie zastępczej kary aresztu przez defraudantów, odbywanie kary aresztu publicznego, a także organizowanie w aresztach detencyjnych miejsc noclegowych dla transportowanych więźniów) bądź z ukształtowanej, a akceptowanej przez władze rządowe praktyki (odbywanie kary aresztu policyjnego, przetrzymywanie osób uchylających się przed spisem wojskowym czy też podlegających ekstradycji, a także niewypłacalnych dłużników). Szczególną uwagę zwrócono na ukazanie przyczyn, dla których Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych z biegiem lat odchodziła od pierwotnej roli aresztów detencyjnych jako wyłącznie miejsc zatrzymania podejrzanych w trakcie pierwiastkowego śledztwa.

Zagadnienia terminologii stosowanej w aktach prawnych i źródłach praktyki zasługują na szczególne uwzględnienie z dwóch powodów. Po pierwsze, terminologia dziewiętnastowieczna nie odpowiada w pełni prawniczej praktyce językowej XXI w. Po drugie, w badanym okresie występują rozbieżności między terminami stosowanymi przez prawodawcę a tymi wykształconymi w praktyce. W tym miejscu zajmę się tylko podstawowymi pojęciami, których wyjaśnienie jest niezbędne z punktu widzenia niniejszej pracy.

Zacząć należy od terminu określającego jednostkę penitencjarną dla osób zatrzymanych na mocy decyzji sądu na czas ustalenia, czy zachodzą podstawy do wniesienia aktu oskarżenia. W pracy posługuję się terminem *areszt detencyjny* – jako najczęściej występującym w praktyce. W aktach normatywnych również często jak *areszt detencyjny* spotykane są terminy *areszt sądu policji prostej* i *areszt policji prostej*. Zdarzało się, iż te trzy terminy Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych używała zamiennie nawet w jednym akcie¹¹⁵. Ponadto w materiale źródłowym i aktach

115 Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego (dalej: ZPA), Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. IV, s. 97–99.

normatywnych można spotkać określenia *areszt policyjno-sądowy*¹¹⁶, *areszt prosto-policyjny*¹¹⁷, *areszt inkwizycyjno-sądowy*¹¹⁸, *areszt inkwizycyjny*¹¹⁹, *areszt policyjno-detencyjny*¹²⁰. W dokumentach praktyki sporadycznie występuje termin *więzienie detencyjne*¹²¹ lub *odwach*¹²², choć to ostatnie sformułowanie bywało też ogólnym terminem na określenie aresztu.

Niezbędne jest pochylenie się nad terminologią z zakresu postępowania karnego. Na wstępie trzeba stwierdzić, iż dopiero w XIX w. zaczęły kształtować się instytucja i terminologia zarówno prawa karnego materialnego, jak i procedury karnej. Dlatego konieczne jest wyjaśnienie pewnych terminów w kontekście regulacji prawnych i praktyki XIX w.

W pierwszej kolejności na uwagę zasługuje termin *inkwizycja*. Pojawia się on najczęściej w XIX w. w procedurach karnych – zasadniczo na określenie odpowiednika dzisiejszego postępowania przygotowawczego¹²³. Ustawodawstwo posługiwało się również pojęciami *instrukcja*¹²⁴, *instrukcja śledcza*¹²⁵, *instrukcja spraw*¹²⁶, *śledztwo*¹²⁷, *badanie*¹²⁸. W literaturze przedmiotu znane były jeszcze inne sformułowania określające ogół czynności przygotowawczych w procesie karnym: *śledztwo* (K. Małkowski¹²⁹, J. Pawlikowski¹³⁰, A. Moldenhawer¹³¹, A. Okolski¹³²), *dochodzenie* (K. Małkowski¹³³), *śledztwo wstępne* (J. Paygert¹³⁴,

116 Na przykład AP w Radomiu, zespół nr 58, sygn. 10700.

117 ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. IV, s. 191.

118 Ibidem.

119 Ibidem, s. 195.

120 Ibidem, s. 181.

121 Na przykład AP w Lublinie, zespół nr 125, sygn. 2.

122 Na przykład AP w Lublinie, zespół nr 22, sygn. 1036.

123 *Księga Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Przepęstwa Policyjne*, Kraków 1804, s. 19 i nast.; *Zbiór Ustaw o Karach dla Galicji Zachodniej* drukiem Józefa Hraszańskiego, C.K. Niemieckiego i Polskiego nadwornego Typografa i Bibliopoli, Wiedeń 1796, s. 171 i nast.; *Ordynacja kryminalna pruska tłumaczenia Ignacego Stawierskiego*, Warszawa 1828, s. 15 i inne. Zob. też P. Stebel-ski, *Reforma śledztwa wstępnego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1904, s. 161–187.

124 *Kodex Postępowania Sądowego przetłumaczony z francuskiego z zlecenia ministra sprawiedliwości przez Filipa Jasińskiego podprokuratora przy Trybunale Pierwszej Instancji*, Warszawa 1810, s. 57 i inne.

125 ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II – B: *Organizacja sądownictwa karnego*, t. X – *Przepisy dotyczące organizacji sądownictwa karnego*, Warszawa 1867, s. 301 i inne.

126 Ibidem, 115 i inne.

127 ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. IV, s. 181 i inne.

128 ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II, t. X, s. 187.

129 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego w sprawach karnych*, Warszawa 1865, s. 30 i inne.

130 J. Pawlikowski, *O prawach...*, s. 31 i inne.

131 A. Moldenhawer, *O przeprowadzeniu odosobnienia...*, s. 51 i inne.

132 A. Okolski, *O organizacji sądów karnych*, Warszawa 1869, s. 15 i inne.

133 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 30 i inne.

134 J. Paygert, *Kilka uwag w kwestji śledztwa wstępnego z szczególnym uwzględnieniem sprawy aresztu śledczego. Cz. I. Reforma śledztwa wstępnego*, Lwów 1912, s. 17.

J. Makarewicz¹³⁵), *śledztwo ordynaryjne* (K. Małkowski¹³⁶), *postępowanie wstępne* (J. Makarewicz¹³⁷). W przedmiocie omawianej terminologii Rada Administracyjna Królestwa Polskiego 28 stycznia/9 lutego 1841 r. wydała postanowienie, w którym nakazała, by termin *inkwizycya* zastąpić słowami *śledztwo i badanie*. Jednak w aktach praktyki nadal funkcjonowała *inkwizycya*.

Jak podaje J. Paygert, **śledztwo wstępne** „jest to ogół czynności przedsiębranych w celu zrealizowania w konkretnym wypadku materialnego prawa karnego – jednym słowem ogół czynności przedsiębranych pod egidą sądów w celu stwierdzenia, czy pewne przestępstwo zostało spełnione i na jaką karę po myśli ustawy karnej zasłużył sprawca”¹³⁸. Natomiast J. Makarewicz pisał, iż **postępowanie wstępne** „ma na celu przekonanie, czy można z pełną słusznością obwiniać oznaczoną osobę o popełnienie jakiegoś przestępstwa tj. podać ją pod sąd”¹³⁹.

Współczesny prawnik może mieć problem z odróżnieniem instytucji **inkwizycji** od **indagacji**¹⁴⁰ (określanej też **pierwiastkowym śledztwem**¹⁴¹, **śledztwem summaryjnym**¹⁴²). Ogólnie rzecz ujmując, indagacja była pierwszą częścią inkwizycji, mającą na celu ustalenie tzw. **przedmiotu uczynku** (*corpus delicti*)¹⁴³, tego, czy czyn został popełniony, czy stanowi on przestępstwo, czy jego popełnienie można przypisać określonej osobie.

Austriacka *Księga Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Przestępstwa Policyjne* z 1803 r. przewidywała w przypadku zbrodni dochodzenie istoty uczynku (*corpus delicti*). Zgodnie z paragrafem 233 „zamiar tego dochodzenia iest ten, aby się o istotney rzeczywistości zbrodni przekonać i to wszystko, co później do dalszego w tym postępowaniu służyć może, aby ile możności objaśnione było”. Dalej w paragrafie 234 zapisano: „kiedy dopełniony uczynek iuż żadnemu powątpiewaniu nie podpada, rzecz iak się stała, podług porządku okoliczności z nią połączonych dokładnie wyjaśniona bydz powinna, aby z istoty oneyże sądzić było można a) czyli uczynek iest zbrodnią? b) iakie przyczyny obciążające lub zwalniaiace okoliczności zachodzą? c) aby niewiadomego ieszcze winnego odkryć, d) za okazującymi się okolicznościami, aby tych, którzy za poznaćę do odkrycia winowacy lub współwinnych i uczestników służyć mogą lub kogo innego, coby o uczynku miał wiadomości; e) wszystkich tych wynaleźć, którzy dowody z siebie przeciw zbrodni lub tąż stanowiąć mogą; nakoniec aby f) wielkość oznaczyć sprawioney przez zbrodnię szkody, ile ta powrócona bydz może”. Jak pisał J. Makarewicz, czynności te miały na celu

135 J. Makarewicz, *Zarys postępowania karnego austriackiego*, Kraków 1909, s. 61.

136 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 174 i inne.

137 J. Makarewicz, *Zarys postępowania...*, s. 15 i inne.

138 J. Paygert, *Kilka uwag...*, s. 17.

139 J. Makarewicz, *Zarys postępowania...*, s. 61.

140 ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II – B: *Organizacja sądownictwa karnego*, t. IX – *Ustawa Organiczna Sądownictwa Karnego*, Warszawa 1867, s. 287.

141 Ibidem, s. 293.

142 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 174 i inne.

143 *Ordynacja kryminalna pruska...*, s. 106 i inne.

„poddanie obwinienia pewnej osoby dokonania zbrodni, a to o tyle, o ile potrzeba do wniesienia aktu oskarżenia lub zaniechania postępowania”¹⁴⁴.

Ordynacja kryminalna pruska z 1805 r. w paragrafie 133 wskazuje, że „stan przedmiotu czynu (*corpus delicti*) polega na łącznym zbiorze okoliczności, z pewnością lub nader podobnie do prawdy stanowiących, że zbrodnia została popełniona”¹⁴⁵. Zdaniem K. Małkowskiego śledztwo dzieli się na dwie części: „sprawdzenie występkę, czyli ustanowienie istoty czynu oraz otwarcie badania przeciw oskarżonemu i uwięzienie go w razie potrzeby. Ustanowienie istoty uczynku jest nic innego jak sprawdzenie, czy uczynek, o którym sędzia otrzymał wiadomość, ma cechy bezprawia”¹⁴⁶.

Obowiązujący w Królestwie Polskim dekret Fryderyka Augusta Organizacja i postępowanie sądowe w sprawach kryminalnych z 26 lipca 1810 r. w art. 16 mówił: „podsędkiem przy Sądach Pokoju, powziąwszy wiadomość o popełnieniu w obrębie ich powiatu zbrodniach lub występkach, których rozsądzenie należy do Sądów Kryminalnych lub Wydziałów Policji Poprawczej wyprowadzać będą pierwsze indagacje i obowiązani przedsięwziąć wszystko, co należy do ustanowienia *corporis delicti* i do wysłedzenia lub zaaresztowania obwinionych, donosząc niezwłocznie Sądowi Policji Poprawczej o popełnionej zbrodni lub występkach i o krokach przez siebie przedsięwziętych”¹⁴⁷. Jak pisał K. Małkowski, było to tzw. śledztwo sumaryjne, które mogło być ewentualnie uzupełnione przez sąd poprawczy¹⁴⁸.

Niezbędne jest też zdefiniowanie takich pojęć, jak *osoba podejrzana*, *podejrzany*, *oskarżony*, *obwiniony*. W obecnie obowiązującej procedurze karnej pierwsze trzy pojęcia są ściśle związane z kolejnymi etapami postępowania karnego, ostatnie zaś używane jest w kodeksie postępowania w sprawach o wykroczenia. Kodeksy postępowania karnego z przełomu XVIII/XIX w. nie rozróżniały tych pojęć, używając ich jako synonimy w stosunku do osób, co do których zachodzi podejrzenie popełnienia przestępstwa, niezależnie od etapu postępowania, choć najczęściej posługiwano się terminem *obwiniony*, jak np. w *Zbiorze Ustaw o Karach dla Galicyi Zachodniej...* z 1796 r.¹⁴⁹ Taka sama terminologia przyjęta została w *Księdze Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Przestępstwa Policyjne* z 1803 r.¹⁵⁰ Natomiast Ordynacja kryminalna pruska z 1805 r. używa zamiennie, niezależnie od etapu postępowania, słów *obwiniony*¹⁵¹, *oskarżony*¹⁵² i *podejrzany*¹⁵³. Francuski Kodeks

144 J. Makarewicz, *Zarys postępowania...*, s. 63.

145 Ordynacja kryminalna pruska..., s. 51.

146 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 35.

147 ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II, t. IX, s. 287.

148 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 174.

149 *Zbiór Ustaw o Karach dla Galicyi Zachodniej...*, s. 168 i inne.

150 *Księga Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Przestępstwa...*, s. 179 i inne.

151 Ordynacja kryminalna pruska..., s. 46 i inne.

152 Ibidem.

153 Ibidem, s. 73 i inne.

postępowania sądowego kryminalnego z 1808 r. używa sformułowań *obwiniony*¹⁵⁴ i *oskarżony* (stosowany tylko względem osób, przeciwko którym wniesiono oskarżenie do sądu)¹⁵⁵. Termin *obwiniony* stosowany był w aktach normatywnych wydawanych przez władze Księstwa Warszawskiego¹⁵⁶, a także Królestwa Polskiego¹⁵⁷. Podobny bałagan terminologiczny panował w dziewiętnastowiecznych opracowaniach. Pojawiają się w nich takie terminy, jak *obwiniony* (K. Małkowski¹⁵⁸, A. Kożuchowski¹⁵⁹, A. Okolski¹⁶⁰), *osoba obwiniona* (J. Pawlikowski¹⁶¹, A. Kożuchowski¹⁶²), *podejrzany* (K. Małkowski¹⁶³, A. Kożuchowski¹⁶⁴), *oskarżony* (K. Małkowski¹⁶⁵, A. Kożuchowski¹⁶⁶, A. Moldenhawer¹⁶⁷), *posądzony* (K. Małkowski¹⁶⁸). Również najnowsze publikacje dotyczące instytucji tymczasowego aresztowania w dawnym prawie polskim czy też ustawodawstwie rozbiorowym nie przywiązują wagi do terminologii. I tak np. w pracach M. Mikołajczyka pojawiają się jako synonimy terminy *obwiniony*¹⁶⁹, *podejrzany*¹⁷⁰, *oskarżony*¹⁷¹, a J. Czołgoszewski, pisząc o otwarciu w 1835 r. Więzienia Głównego Inkwizycyjnego w Warszawie, podaje: „warszawski obiekt był pierwszym w Europie, który w głównej mierze był przeznaczony dla oskarżonych [...]. W ten sposób zrealizowano postulat głoszony m.in. przez F. Skarbka oddzielenia obwinionych od skazanych”¹⁷². Ponieważ niniejsza praca ma charakter historyczno-prawny, będę posługiwać się terminami *osoba podejrzana*, *podejrzany*, *oskarżony*, *obwiniony* dla określenia osób osadzonych w aresztach detencyjnych, co do których zachodzi podejrzenie popełnienia przestępstwa.

154 Kodex Postępowania Sądowego..., s. 59 i inne.

155 Ibidem, s. 197.

156 ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II, t. X, s. 71 i nast., ZPA, Wydział Sprawiedliwości, cz. II, t. IX, s. 101 i inne.

157 ZPA, Wydział Spraw Wewnętrznych, cz. VI, t. IV, s. 125 i inne.

158 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 44 i inne.

159 A. Kożuchowski, *O więzieniach*, s. 57 i inne.

160 A. Okolski, *Organizacja sądów...*, s. 31 i inne.

161 J. Pawlikowski, *O prawach...*, s. 23 i inne.

162 A. Kożuchowski, *O więzieniach*, s. 41 i inne.

163 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 37 i inne.

164 A. Kożuchowski, *O więzieniach*, s. 77 i inne.

165 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 37 i inne.

166 A. Kożuchowski, *O więzieniach*, s. 188 i inne.

167 A. Moldenhawer, *O przeprowadzeniu odosobnienia...*, s. 130 i inne.

168 K. Małkowski, *Przepisy postępowania sądowego...*, s. 45 i inne.

169 M. Mikołajczyk, *Areszt tymczasowy w prawie miejskim w Polsce XVI–XVIII wieku*, [w:] P. Hofmański, K. Zgrzyka (red.), *Współczesne problemy procesu karnego i wymiaru sprawiedliwości. Księga ku czci Profesora Kazimierza Marszałka*, Katowice 2003, s. 261 i inne.

170 Idem, *Czynności przygotowawcze w sprawach kryminalnych rozpoznawanych przez sądy miejskie w Polsce XVI–XVIII wieku*, „Z Dziejów Prawa” 2011, t. 4, s. 36 i inne.

171 Idem, *Wszczęcie postępowania karnego przed sądami miejskimi w Polsce XVI–XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2005, t. LVII, z. 1, s. 116 i inne.

172 J. Czołgoszewski, *Geneza oraz kształtowanie się więziennictwa w I Rzeczypospolitej, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, Olsztyn 2021, s. 188.

Pragnę złożyć serdeczne podziękowania Panu Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu oraz wszystkim uczestnikom seminarium naukowego Katedry Badań nad Rozwojem Państwa i Prawa, a w szczególności Panu Profesorowi Zygfrydowi Matuszewskiemu, Panu Profesorowi Tadeuszowi Szulcowi, Panu Profesorowi Maciejowi Rakowskiemu oraz Pani Profesor Dorocie Wiśniewskiej – za wiele cennych wskazówek i rad przekazanych w trakcie przygotowywania pracy.